

Οι σοσιαλισμοί πριν το ΣΕΚΕ

Γιακωβινισμός, δημοκρατικός πατριωτισμός
και αντικαπιταλιστικός διεθνισμός και ο ρόλος
των χειροτεχνιτών εργατών (1900-1918)

ΓΡΑΦΕΙΟ ΚΩΣΤΑΣ ΠΑΛΟΥΚΗΣ*

Στα 1918, με την ίδρυση του Σοσιαλιστικού Εργατικού Κόμματος Ελλάδας (ΣΕΚΕ), θα συνενωθούν τα υπάρχοντα σοσιαλιστικά ρεύματα. Σε αυτή την σύνθεση ενσωματώθηκαν διαφορετικές παραδόσεις και διαμόρφωσαν τον αντικαπιταλιστικό διεθνιστικό σοσιαλισμό της περιόδου 1918-1924. Οι πρώτες γενιές των Ελλήνων σοσιαλιστών είχαν στενή σχέση με τις παραδόσεις του ριζοσπαστισμού και σοσιαλισμού, όπως αναπτύχθηκαν σε Κέρκυρα, Κεφαλονιά, αλλά και στην Αθήνα, κατά τις προηγούμενες περιόδους. Μέχρι το 1916, συγκροτούνται δύο σοσιαλιστικά προτάγματα ανταγωνιστικά μεταξύ τους: ένα δημοκρατικό πατριωτικό με γιακωβίνικες ρίζες και ένα διεθνιστικό σοσιαλιστικό με βάση τον εβραϊκό σοσιαλισμό της Θεσσαλονίκης. Η ανάδυση όλων των μορφών του σοσιαλισμού συνδέονται σε μεγάλο βαθμό με την ίδια τη σύνθεση των λαϊκών τάξεων. Στην Αθήνα και την Παλαιά Ελλάδα ηγεμονεύει το στρώμα των ειδικευμένων χειροτεχνιτών με τις ηθικολογικές του προσλήψεις, ενώ στην Θεσσαλονίκη καθοριστικό ρόλο έχει ένα πληβειακό στρώμα χειρωνακτών εβραίων εργατών. Οι συνθήκες του παρατεταμένου πολέμου και η επίδραση της Ρωσικής Επανάστασης λειτούργησαν καταλυτικά σε αυτή τη διαδικασία οδηγώντας στο ΣΕΚΕ στην ΓΣΕΕ στα 1918.

* Διδάκτορας Νεότερης και Σύγχρονης
Ιστορίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης

Ο ρόλος των ειδικευμένων χειροτεχνιτών στη γέννηση της σοσιαλιστικής παράδοσης

Κατά τον 19ο και τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, ο ευρωπαϊκός σοσιαλισμός, όσο διεθνιστικός και αν ήταν, παρέμενε πρώτα και κύρια πατριωτικός και λαϊκός δημοκρατικός με κύριο ζήτημα την ανατροπή των παλαιών καθεστώτων και τη θεμελίωση κυρίαρχων εθνών κρατών. Ουσιαστικά, παρέμενε μία ριζοσπαστική μετεξέλιξη του γιακωβινισμού προσδίδοντας στην έννοια του έθνους και του λαού μία ταξική διάσταση και συμπληρώνοντας τα εθνικά αιτήματα με αιτήματα κοινωνικού περιεχομένου. Η κοινωνική επανάσταση ήταν πρωτίστως μία δημοκρατική εθνική επανάσταση που θα την έκανε ο επαναστατημένος λαός, μία έννοια ρευστή στην οποία εντάσσονταν πολλά και διαφορετικά κοινωνικά στρώματα, όπως οι εργαζόμενοι, οι αγρότες και οι διανοούμενοι. Ο εργαζόμενος λαός, ή αλλιώς οι φτωχοί των πόλεων, συνιστούσε μια ρευστή κοινωνική κατηγορία σε μεγάλο βαθμό ταυτισμένη με τους άνδρες εμπόρους, επαγγελματίες ή χειροτέχνες, είτε αυτοί ήταν καλφάδες ανεξάρτητοι ή ημιανεξάρτητοι ή μισθωτοί είτε νέοι και παιδιά μαθητευόμενα, είτε ακόμα μαστορες εργοδότες ή ημιεργοδότες ή ανεξάρτητοι. Γύρω από αυτούς υπήρχε ένα ακόμα πιο κατώτερο στρώμα και οι οικιακοί εργαζόμενοι και μικρεμπόρων γυρολόγων. Τέλος, βέβαια υπήρχαν οι γυναίκες εργαζόμενες, συνήθως με πιο χαμηλά ημερομίσθια, στις λιγότερο ειδικευμένες θέσεις στην παραγωγή, βοηθοί στην ανδρική εργασία, ή σε θηλυκοποιημένα πρώην ανδρικά επαγγέλματα, δηλαδή σε επαγγέλματα που απώλεσαν τον ανδρικό χαρακτήρα του ειδικευμένου τεχνίτη. Ακόμα, υπήρχαν και οι οικιακοί εργάτες/τριες, οι ψυχογιοί και οι ψυχοκόρες, ένα ιδιαίτερο στρώμα νέων, ρευστό και αυτό ανάμεσα στη θέση μέσα στην οικογένεια και τη θέση του εργάτη/τριας. Μάλιστα, πολλές φορές, εφόσον ο χώρος εργασίας του τεχνίτη ή

του εμπόρου παρέμενε εντός της οικίας ή ήταν προέκταση της οικίας, η οικιακή εργασία συμφορόταν με την επαγγελματική εργασία. Η πολιτική σημασία αυτού του ρευστού κοινωνικού στρώματος των τεχνιτών στις εξεγέρσεις του 19ου αιώνα είχε παλιότερα υποτιμηθεί από τη σοσιαλιστική ιστοριογραφία, ενώ τις τελευταίες δεκαετίες αποτελεί αντικείμενο διεξοδικής μελέτης.

Βέβαια, από την άλλη ισχύει ότι στα τέλη του 19ου αιώνα κυρίως στις χώρες της Βόρειας Ευρώπης (αλλά και στη βόρεια Γαλλία) με την άνοδο των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων, την έναρξη ικανοποίησης των αιτημάτων για διύρυνση της ψηφοφορίας και την εμφάνιση ενός προλεταριάτου με πιο σταθερή εργασία κατά τη δεύτερη Βιομηχανική Επανάσταση διαμορφώνεται μια διαφορετικού τύπου σοσιαλιστική πρόταση, περισσότερο επιστημονική κι αμιγώς ντετερμινιστική. Το εργοστάσιο, το οποίο αρχικά ήταν σαν ένα μεγάλο κατάστημα χειροτεχνίας, άρχισε να θυμίζει περισσότερο δομές μηχανής με τους ρόλους των εργατών να μετασχηματίζονται. Η μαθητεία αναδιαρθρώθηκε έτσι ώστε οι νέοι εργάτες να έχουν στενή κατάρτιση για συγκεκριμένες εργοστασιακές εργασίες αντί για ευρύτατη τεχνική εμπειρογνωμοσύνη. Η διοίκηση έγινε γραφειοκρατικοποιημένη και εξορθολογισμένη. Οι επιστάτες απέκτησαν πλήρη έλεγχο της εργασιακής διαδικασίας, της πρόσβασης των εργαζομένων στα υλικά και της σχέσης τους με άλλους εργαζόμενους (Nolan, 1986· Cotterau, 1986) Τα δύο κλασικά μοντέλα σοσιαλισμού αυτής της εκδοχής της νέας εργατικής τάξης είναι το βρετανικό Εργατικό Κόμμα, αλλά κυρίως το γερμανικό Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα. Ωστόσο, στο Παρίσι και σε μεγάλες γαλλικές πόλεις, σε πόλεις της Ιταλίας και της Ισπανίας και ακόμη περισσότερο στα Βαλκάνια, η μορφή του τεχνίτη διατηρείται ακμαία και το αίτημα της διατήρησης της ανεξαρτησίας του συνοδεύεται με το αίτημα του ανεξάρτητου αγρότη. Ως εκ τούτου, αναπαράγονται εκδοχές του γιακωβίνικου σοσιαλισμού

με τη μορφή του ποπουλισμού (Dimitou 2009, 19).

Γενικά, σε πολλές βρετανικές πόλεις ο πραγματικός πυρήνας, διαμέσου του οποίου εισήλθαν στο εργατικό κίνημα ιδέες, οργάνωση και ηγεσία, δεν αποτελούνταν από βιομηχανικούς εργάτες, αλλά από χειροτεχνίτες όπως υφαντές, υποδηματοποιοί, κατασκευαστές σαμαριών και κατασκευαστές λουριών, βιβλιοπώλες, τυπογράφοι, εργάτες οικοδομών, μικροεπαγγελματίες κ.λπ. Η διαμόρφωση της εργατικής τάξης, μια διαδικασία όχι μόνο οικονομική αλλά εξίσου πολιτική και πολιτισμική, προέκυψε από τη συμμετοχή κυρίως αυτών των στρωμάτων. Ο Αμερικανός κοινωνιολόγος Craig Calhoun παρουσιάζει το εξής ως κυρίαρχο δεδομένο στις νεότερες ιστορικές έρευνες: «άφθονα στοιχεία από έρευνες καταδεικνύουν τον κεντρικό ρόλο των τεχνιτών της πόλης στην ανάπτυξη του σοσιαλιστικού αγώνα κατά την περίοδο της Δεύτερης Δημοκρατίας, [...] τη σημασία των αγροτών και των τεχνιτών της υπαίθρου για την υπεράσπιση της δημοκρατίας και κυρίως κατά την εξέγερση του 1851 [...] [και] τη σχετικά ασήμαντη συμβολή των εργοστασιακών εργατών στην όλη υπόθεση» (Calhoun 1983, 486). Δεν ισχύει η κλασική μαρξιστική άποψη του ότι «το προλεταριάτο αρχίζει να συγκεντρώνεται και να παίρνει ταξική συνείδηση [...] σ' όσες πόλεις κάπνιζαν καμινάδες». Αντίθετα, συμβαίνει αυτό που ο ιστορικός William E. Sewell προτείνει ως καθολική αναγνώριση στη σύγχρονη ιστοριογραφία, ότι δηλαδή οι ειδικευμένοι τεχνίτες και όχι οι εργάτες στα νέα βιομηχανικά εργοστάσια κυριάρχησαν στο εργατικό κίνημα κατά τις πρώτες δεκαετίες της εκβιομηχάνισης (Sewell 1980, 1). Η διαδικασία αυτή της διαμόρφωσης της εργατικής τάξης σε γενικές γραμμές φαίνεται ότι ακολούθησε έναν κοινό δρόμο· ωστόσο, σε κάθε χώρα και κοινωνικό σχηματισμό υπήρξαν σημαντικές ιδιαιτερότητες. Η Ελλάδα δεν αποτελεί εξαίρεση, αλλά κινείται εντός του κανόνα με τις δικές της ιδιαιτερότητες.

Οι χειροτεχνίτες και η διαμόρφωση του ηθικού σοσιαλισμού

Στην Ελλάδα του 19ου αιώνα, η οπισθοχώρηση της αυτοκαταναλωτικής οικονομίας σε όφελος της οικονομίας της αγοράς, μετά το 1860, και η εμπορευματοποίηση της αγροτικής παραγωγής οδήγησε στην ανάπτυξη των πόλεων οι οποίες εξειδικεύονταν στις ανταλλαγές. Εκεί, εμφανίζονται οι πρώτες κοινωνικές διαφοροποιήσεις καθώς διαμορφώνεται μια εμβρυακή αγορά καταναλωτικών αγαθών και ένα κεφάλαιο που συσσωρεύεται στον εμπορικό τομέα. Ταυτόχρονα όμως, είναι πολύ περιορισμένες οι διαθέσιμες εργατικού δυναμικού (Αγριαντώνη, 1986: 347-349), καθώς συγκροτείται σταδιακά πλεόνασμα εργασίας όχι από ακτήμονες γεωργούς αλλά μικροκαλλιεργητές σιτηρών οι οποίοι αποσκοπούσαν στη συμπλήρωση του εισοδήματός τους εξαιτίας της μικρής παραγωγικότητας της γης τους (Φουντανόπουλος, 1999: 89). Ιδιαίτερα μετά τη σταφιδική και παρά τη δημογραφική αιμορραγία, ο αστικός πληθυσμός αυξάνεται ραγδαία εξαιτίας αυτής της μικρής «αγροτικής εξόδου». Στο σύνολο του πληθυσμού, ο πληθυσμός των πόλεων με πάνω από 5.000 κατοίκους αντιπροσώπευε ποσοστό 23,8% το 1907, ενώ το 1879 ήταν μόνο 14,7%. Το 1907, συγκεκριμένα, 628.000 κάτοικοι, δηλαδή ο ένας στους τέσσερις κατοίκους της χώρας ζούσαν σε πόλεις άνω των 5.000 κατοίκων. Η Αθήνα στα 1870 είχε πληθυσμό 44.510 κατοίκους, το 1879 είχε 107.251 και το 1907 είχε 167.000. Ο Πειραιάς έχει αντίστοιχα πληθυσμό 10.963 στα 1870, στα 1889 είχε 34.327 και στα 1907 είχε 71.505 (Αγριαντώνη, 2003: 58). Μέσα σε αυτό το πλαίσιο και χωρίς να έχει προκληθεί από σημαντικούς δομικούς μετασχηματισμούς, αναπτύσσεται στα τέλη της δεκαετίας του 1860 η βιομηχανία. Την πρώτη αυτή απογείωση ακολουθεί η δεκαετία του 1880 που χαρακτηρίζεται

ως δεκαετία της επιβράδυνσης και της σταθερότητας. Ένα δεύτερο βιομηχανικό κύμα παρατηρείται από τις αρχές της δεκαετίας του 1890 το οποίο «αλλάζει την όψη ορισμένων πόλεων αφού οι καμινάδες πληθαίνουν στον Πειραιά, τον Βόλο, την Ερμούπολη και ως έναν βαθμό την Πάτρα» (Αγριαντώνη, 2003: 61). Το πρώτο κύμα αφορά την ελαφρά βιομηχανία καταναλωτικών αγαθών (Αγριαντώνη, 2003: 59). Ο χαρακτήρας όμως αυτής της απογείωσης, ειδικά στην πρώτη φάση, δεν διαμορφώνει ένα σταθερό εργατικό δυναμικό. «Το γεγονός ότι η διαθέσιμη εργατική δύναμη προερχόταν κυρίως από την κοινωνική ομάδα των μικροϊδιοκτητών γης προσέδωσε στη μισθωτή απασχόληση του τέλους του 19ου αι., είτε στην γεωργία είτε στη μεταποίηση, εποχικό χαρακτήρα» (Φουντανόπουλος, 1999: 89).

Η ανάγκη για κάλυψη των βασικών αναγκών των διογκωμένων πληθυσμιακά αστικών κέντρων και η υπαρκτή προσφορά εργατικού δυναμικού από την περιορισμένη αγροτική έξοδο διαμορφώνουν ή/και διευρύνουν μια αγορά μικρών επιχειρήσεων παροχής υπηρεσιών και μεταποίησης. Αυτή η αγορά αναδεικνύει, μετασχηματίζει/εκσυγχρονίζει και διευρύνει κάποια υπαρκτά επαγγέλματα, όπως για παράδειγμα φούρνους, μπακάλικα, ζαχαροπλαστεία, καφενεία, αλλά και εργαστήρια παραγωγής υποδημάτων, ρούχων, επίπλων κ.ά., ενώ παράλληλα αναπτύσσονται τα οικοδομικά επαγγέλματα. Σε όλα αυτά τα επαγγέλματα προσκωρούσαν τμήματα από το εργατικό πλεόνασμα που επέλεγαν να παραμείνουν σταθερά στις πόλεις, αλλά δεν ήθελαν να βιώσουν ή επιθυμούσαν να υπερβούν την κοινωνική υποβίβαση στη θέση του ανειδίκευτου προλετάριου. Αυτή η δυνατότητα επιλογής μιας καλύτερης προοπτικής ενδεχομένως να σχετίζεται με τον περιορισμένο και ιδιαίτερο χαρακτήρα της «αγροτικής εξόδου» στην Ελλάδα την περίοδο εκείνη· δηλαδή τα συγκεκριμένα αγροτικά στρώματα διατηρούσαν ένα μεγαλύτερο και ικανοποιητικότερο για τις δικές τους προσδοκίες και αξίες

φάσμα προοπτικών. Ως εκ τούτου, πολλές αγροτικές οικογένειες προσδοκούσαν την κοινωνική ανέλιξη των γόννων τους μέσω της μαθητείας σε κάποιο επάγγελμα. Πρόκειται κυρίως για γόννους των αγροτικών οικογενειών μικρής ή μεσαίας γαιοκτησίας που στέλνονταν συνειδητά στις πόλεις για αυτό τον σκοπό, ενώ γενικά τα καταστήματα αυτά συγκροτούνται με βάση την οικογένεια και κατ' επέκταση τα οικογενειακά δίκτυα. Μάλιστα, ο χαρακτήρας αυτός οδήγησε στην παγίωση μιας «ιδιότυπης εθνοκοινωνικής κατανομής» της εργασίας και των επαγγελμάτων, αφού οι «τοπικο-επαγγελματικές ομάδες» ειδικεύονταν σε ένα επάγγελμα που μεταβίβαζε την επαγγελματική γνώση από γενιά σε γενιά (Φουντανόπουλος, 1999: 92).

Το γεγονός ότι η ελληνική βιομηχανία θα καθυστερήσει αρκετά να γενικεύσει την παραγωγή προϊόντων με προχωρημένη τελική επεξεργασία, αλλά κυρίως η υποχώρηση της βιομηχανίας και η οικονομική κρίση του 1929, ενδεχομένως να υπήρξαν επιπλέον παράγοντες για τη διεύρυνση των μικρών βιοτεχνικών εργαστηρίων και της γυναικείας εργασίας στο σπίτι. Δεν ίσως τυχαίο ότι τα συστήματα οικιακής παραγωγής και η μικρή βιοτεχνία αναπτύχθηκαν κυρίως στην περίοδο της υποτίμησης της δραχμής (1890-1905). Ιδίως στην Αθήνα η μικρή βιοτεχνία αναπτυσσόταν σε όλο το φάσμα της ένδυσης-υπόδησης. Μάλιστα, στα 1907 η πιο πολυάριθμη επαγγελματική κατηγορία μετά τους απλούς χειρώνακτες ήταν «οι ράπται και οι κατασκευασταί ασπρορούχων» συγκεντρώνοντας 5.644 άτομα, από τα οποία 3.905 γυναίκες (Αγριαντώνη, 1999: 178). Τα εργαστήρια επεξεργασίας και κατεργασίας και τα καταστήματα εμπορίας βρίσκονταν στο εμπορικό κέντρο της Αθήνας διαμορφώνοντας έναν συνεκτικό λαϊκό κόσμο και πολιτισμό. Αν και απουσιάζουν συγκεκριμένες έρευνες, όλες οι ενδείξεις μάς επιτρέπουν να υποστηρίξουμε ότι, παρά την ανάπτυξη της βιομηχανίας, το συγκεκριμένο παραγωγικό και εμπορικό μοντέλο αποτελούσε τον κορμό της αστικής παραγωγικής ζωής

και της αστικής οικονομίας στην Αθήνα. Δεν είναι τυχαίο ότι η πλειονότητα των λογοτεχνικών αφηγημάτων που αναφέρεται στον λαϊκό και εργατικό κόσμο της Αθήνας επικεντρώνεται σε αυτά ακριβώς τα στρώματα, όπως τα έργα του Αλ. Παπαδιαμάντη, του Ιωάννη Κονδυλάκη και του Μιχαήλ Μητσάκη. Όλα αυτά τα στοιχεία δείχνουν πως στην Αθήνα και σε άλλες μεγάλες πόλεις – και παρά τα στοιχεία εκβιομηχάνισης – ο σημαντικός πόλος της οικονομίας, που περιέκλειε τα πιο μεγάλα τμήματα του αστικού παραγωγικού πληθυσμού εκτός των υπηρεσιών του δημοσίου, πιθανότατα αφορούσε αυτούς τους τομείς οι οποίοι βρισκόνταν ενοποιημένοι χωροταξικά και συγκροτούσαν το εμπορικό κέντρο της κάθε πόλης.

Τα στρώματα των τεχνιτών και των επαγγελματιών, κυρίως στην Αθήνα και τις μεγάλες πόλεις, στην αρχή μπορεί να μην εγκαθίσταντο μόνιμα, αλλά είτε λειτουργούσαν ως διαρκώς μετακινούμενα μπουλούκια είτε εγκαθίσταντο προσωρινά για εποχιακές εργασίες. Βέβαια, υπήρχε πάντα ένας σταθερός πυρήνας που όλο και περισσότερο διευρυνόταν, εξαιτίας της οικονομικής μετανάστευσης από τα νησιά του Αιγαίου, την Πελοπόννησο και τη Στερεά Ελλάδα, κυρίως όμως εξαιτίας των άλλοτε μεγαλύτερων ή μικρότερων προσφυγικών εισροών, συνήθως δικόκινων πληθυσμών από περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, π.χ. την Κρήτη. Οι εσωτερικοί μετανάστες εγκαθίσταντο περισσότερο σταδιακά ακολουθώντας τους εθνικοτοπικούς δρόμους, π.χ. οι αρτοποιοί και οι ζαχαροπλάστες ήταν Ηπειρώτες, οι κρεοπώλες Ακαρνανές, οι οικοδόμοι Αναφιώτες, οι κεραμοποιοί νησιώτες του Αιγαίου κ.λπ. Οι πρόσφυγες έρχονταν συνήθως με μεγάλα ρεύματα και κατέληγαν στα πιο χαμηλού κύρους και χειρωνακτικά επαγγέλματα συγκροτώντας πολλές φορές το λούμπεν προλεταριάτο. Ωστόσο, έφτιαχναν και αυτοί τις δικές τους παραδόσεις. Στις αρχές του 20ού αιώνα η διαμάχη ανάμεσα σε Κρητικούς και Μανιάτες για τον έλεγχο της φορτοεκφόρτωσης στο

λιμάνι του Πειραιά κατέληξε σε βίαιη σύγκρουση. Ιδιαίτερο ρόλο πολλές φορές είχαν τεχνίτες μετανάστες από άλλες χώρες, π.χ. οι εργάτες στους σιδηροδρόμους, ή πολιτικοί πρόσφυγες από το εξωτερικό, π.χ. οι Ιταλοί στην Πάτρα (Ποταμιάνος, 2011α).

Ας δούμε όμως κάποια ιδεολογικά στοιχεία του πρώιμου εργατικού κινήματος. Διαβάζουμε στον *Κοινωνικό Σύνδεσμο* ότι «το κεφαλαιοκρατικό σύστημα» είναι «άδικο και ανήθικο» (Γκούτος, 2001: 90-97). Για τους αρθρογράφους της *Εφημερίδας των Συντεχνιών* η ελληνική κοινωνία διακρίνεται σε δύο σημαντικούς ταξικούς πόλους. Από τη μία είναι «οι ισχυροί της ημέρας», δηλαδή «οι πλούσιοι» και «οι κεφαλαιούχοι». Από την άλλη είναι «ο μικρός λαός», δηλαδή «οι εργατικά τάξεις» που αποτελούνται από «τους χειροτεχνίτες και τους χειρώνακτες πληβείους». Οι πρώτοι καταπατούν «τα δίκαια» των δευτέρων «των οποίων την ευημερίαν και πρόοδον μαστίζουσι δεινώς σήμερον αι μεγάλοι των διεφθαρμένων κοινωνιών μάλιστα, η ανήθικος πολιτική και η αρπακτική πλουτοκρατία». Η εφημερίδα δηλώνει πως «προμαχεί» εναντίον όλων αυτών. Περιγράφοντας τις συνθήκες της αθλιότητας και της αδικίας, καταγγέλλει τους πολιτικούς και τον κομματισμό. Καταγγέλλει την κυριαρχία του ατομικισμού και την βαρβαρότητα που αυτός προκαλεί στην πολιτική και την κοινωνία (Γκούτος, 2001: 90-97). Ένας πρόεδρος συντεχνίας ασκεί κριτική στην «άτακτο» δομή της κοινωνίας, κριτική που προτάσσει την αναγκαιότητα μιας άλλης οργανωμένης δομής, δηλαδή τις «συντεχνίες» που θα πρέπει να είναι «ιδρυμένοι επί των βάσεων της αλληλεγγύης» ώστε να αντιμετωπίσουν αυτήν την «άτακτο» κοινωνία (Γκούτος, 2001: 128-129). Σύμφωνα με την *Εφημερίδα των Συντεχνιών*, οι εργάτες της Ευρώπης δεν σκέφτονται τίποτε άλλο παρά την «χειραφεσία τους». Η χειραφεσία οριζόταν ως «νητική και υλική» και συμπυκνώνεται στα τρία αιτήματα: «Ελευθερία, Ισότητα, Αδελφότητα» (Γκούτος, 2001: 85-86). Στην εφημερίδα *Εργάτης του Βόλου*

(1910), μια εφημερίδα που αντανακλούσε ένα αντίστοιχο ρεύμα συντεχνιακού συνδικαλισμού, από τη μία πλευρά του φύλλου αναγραφόταν η φράση «Ελευθερία – Ισότης – Αδελφότης» και από την άλλη πλευρά «Ο Θεός και το δίκαιο μας». Σκοπός του ήταν «να προστατεύσει, [...] να ξυπνήσει, [...] να μορφώσει και διδάξει εν γένει το Λαό» ακολουθώντας τις αρχές του σοσιαλισμού (Κολιού, 1988: 74). Η κυριακάτικη αργία θα του προσφέρει «την αληθώς χριστιανικήν μόρφωσιν του ήθους», αλλά και ξεκούραση (Κολιού, 1988: 113-114). Τόσο στους σοσιαλιστές της Αθήνας όσο και του Βόλου οι χριστιανοσοφικές σοσιαλιστικές απόψεις του Πλάτωνα Δρακούλη φαίνεται πως κυριαρχούσαν. Τέλος, έχει μια αξία να σημειώσουμε την παρατήρηση του Γ. Κορδάτου ότι «τα χρόνια εκείνα» με το όνομα *εργάτης* χαρακτηρίζαν τους «τιμίους εργαζομένους» (Κολιού, 1988: 44). Συγκεκριμένα, μέσα στα διάφορα επαγγέλματα γίνεται ένας διαχωρισμός ανάμεσα στους καλούς και τίμιους επαγγελματίες και του μη καλούς ή εκείνους που κατάντησαν «το επάγγελμα πρόστυχο» (Γκούτος, 2001: 134, 138, 143). Ο Νίκος Ποταμιάνος αναλύει διεξοδικά τα στοιχεία αυτά της ταυτότητας των τεχνιτών ως ανθρώπων που έφεραν την «τέχνη» και διέφεραν από όσους δεν την εφάρμοζαν (Ποταμιάνος, 555-562). Αντίστοιχα, ο πρόεδρος των κουρέων δηλώνει περήφανα ότι «η αδελφότης μας περιλαμβάνει μόνο τους καλούς κουρείς». Επίσης, η εφημερίδα διαχωρίζει τους εργάτες σε «αληθείς» και «μη αληθείς εργάτες». Οι πρώτοι είναι αυτοί αγωνίζονται για τα παραπάνω ασκώντας ενίοτε και βία, ενώ οι δεύτεροι είναι οι απεργοσπάστες (Γκούτος, 1988: 88). Απέναντι στην βία των διευθυντών και των κεφαλαιούχων αντιτάσσεται η βία των εργατών ως «ιερόν πράγμα, αλλά και απαραίτητος επάναγκες». Ως επιχείρημα προβάλλει την ανάγκη του εργάτη να παρευρίσκεται με την οικογένειά του ώστε να αποκτήσει «ηθική αξία» (Κολιού, 1988: 113-114).

Η στάση τους χαρακτηρίζεται από τον Κώστα Φουντανόπουλο ως «ηθική για

δύο λόγους: αφ' ενός ερχόταν σε αντίθεση με την επιχειρηματική νοοτροπία του κέρδους που επέβαλλαν οι κανόνες λειτουργίας της αγοράς στην οργάνωση των επιχειρήσεων ή και στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων. [...] Αφ' ετέρου απηκούσε ένα σύνολο λαϊκών αντιλήψεων για το πώς πρέπει να είναι και να λειτουργούν οι κοινωνικές σχέσεις» (Φουντανόπουλος, 2005: 306). Ταυτόχρονα, υπάρχει και λειτουργεί το στοιχείο της ταυτότητας του τεχνίτη ως εργάτη «καλού» και «τίμιου» με πολλές άλλες ενδεχομένως συνδηλώσεις, ενώ ιδίως στα εργατικά στρώματα κυριαρχεί ο λόγος περί «τιμής». Η ηθική διδασκαλία σε αυτό τον πρακτικό κόσμο ήταν συχνά τόσο κοντά στην υφή της καθημερινής ζωής που ένας μαθητευόμενος μπορούσε να μάθει περισσότερα για το σωστό και το λάθος από την παρατήρηση του κυρίου και των συνεργείων παρά από τα κηρύγματα της Βίβλου και της Κυριακής (Schultz, 1990: 87). Μια σειρά από σχέσεις κατανοούνταν με όρους ηθικής. Οι εργάτες αυτοί συνωστίζονταν σε ανήλιαγα υπόγεια ή σε πατάρια, στο περιορισμένο πίσω μέρος του καταστήματος, με λίγο φως, υγρούς τοίχους, χωρίς θέρμανση τον χειμώνα και πολλή σκόνη το καλοκαίρι, με πατημένο χώμα, πλημμελή καθαρισμό, προβλήματα στην υδροδότηση και τα αποχωρητήρια, με σκουπίδια και απόβλητα της παραγωγής, ενώ πολλές φορές ζούσαν σε αυτά, όπως στα αρτοποιεία. Κύριο στοιχείο αυτών των εργαστηρίων ήταν η απροθυμία εκμπνάνισης. Βασικό συστατικό της χειροτεχνικής παραγωγής είναι η εθιμική πρόσληψη της οικονομίας με το ζήτημα της ποιότητας του τελικού προϊόντος και του κύρους του τεχνίτη να περιβάλλει όλο το σύστημα της καθημερινής ζωής και της ιδεολογίας του εργαστηρίου με αποτέλεσμα οι έννοιες της ηθικής και της τιμής να κυριαρχούν. Η ποιότητα του τελικού προϊόντος ποίκιλε ανάλογα με τα υλικά και την τεχνική των εργατών, ενώ τα εργαλεία ή και χώροι πολλές φορές ανήκαν στους χειροτεχνίτες εργάτες, καθώς εφαρμόζονταν το σύστημα της υπεργολαβίας, ενώ η επίβλεψη της

παραγωγικής διαδικασίας πολλές φορές ήταν υπόθεση των εργατών. Το ίδιο ίσχυε και για τα αμιγώς εμπορικά κατστήματα ή τα καφενεία. Η εμφάνιση του κοινωνικού ζητήματος συνοδεύεται με μια διαδικασία απόσπασης του ελέγχου της παραγωγής από τον ίδιο τον τεχνίτη στον εργοδότη, με τη δημιουργία δηλαδή της εκμεταλλευτικής σχέσης εργάτη-εργοδότη, καθώς πλέον ολοένα και περισσότερο καθίσταται ζήτημα προς διαπραγμάτευση ποιος έχει την ιδιοκτησία των μέσων και των χώρων παραγωγής και συνεπώς την ευθύνη να αναλαμβάνει το κόστος για τις συνθήκες εργασίας (υγιεινή, θέρμανση, φροντίδα του χώρου κ.λπ.). Η ηθική αυτή όμως διάσταση λάμβανε και άλλες διαστάσεις και συνδεόταν με τη μόρφωση, την πολιτισμική εξέλιξη, αλλά και την αποστασιοποίηση από τα λούμπεν πρότυπα. Σχεδόν όλη η διεθνής ιστοριογραφία για τους χειροτεχνίτες και τους ειδικευμένους εργάτες σε διάφορες εποχές και χώρες παρουσιάζει έναν τέτοιο ηθικό κοινό πολιτισμικό παρανομαστή σε αυτά τα στρώματα να συνυπάρχει βέβαια με την παρέκκλιση (Thompson, 1962: 63, 813-814). Αυτή η συνύπαρξη των δύο κόσμων ως κανόνας και παρέκκλιση συνδέεται σε κάθε περίπτωση με τα πατερναλιστικά εργοδοτικά ιδεώδη του χειροτεχνικού κόσμου του εργαστηρίου. Σε κάθε περίπτωση, η αναπαράσταση της συντεχνιακής κοινότητας στα πρότυπα της χριστιανικής πλατωνικής πολιτείας καταγράφεται σε όλους τους συντεχνιακούς κόσμους της προνεωτερικής εποχής στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (πβ. για την περίπτωση της Έδεσσας, Σταλίδης [1974]). Όπως αναφέρει ο Νίκος Ποταμιάνος, η επανεμφάνιση του συντεχνιακού κόσμου στην Αθήνα κατά τον 19ο αιώνα επανέφερε πολλά από τα παραδοσιακά αυτά στοιχεία (Ποταμιάνος, 2011β: 248-260). Η μεγάλη διαφορά είναι πλέον ο κοσμικός χαρακτήρας της ηθικής, η σοσιαλιστικοποίησή της· η ηθική πρόσληψη του κόσμου κυριαρχεί στην ταξική αντίθεση, ενώ από τη μία προβάλλει ο ηθικός κόσμος των συντεχνιών με το εσωτερικό σύστημα της αδελφούσης και της αλ-

ληλεγγύης, ενώ από την άλλη ο ανήθικος και άναρχος καπιταλισμός. Αυτό κατανοείται και ορίζεται ως σοσιαλισμός και σε αυτή την κατεύθυνση πρέπει να αλλάξει ο καπιταλισμός.

Γενικά, τα στοιχεία δείχνουν πως απουσιάζει μέχρι το 1880 κάποια σημαντική συσσωματειακή ανασυγκρότηση σε κάποιο παραγωγικό ή εμπορικό εργατικό κλάδο, αν και, όπως σημειώνει ο Ποταμιάνος, οι «συντεχνίες» συνέχιζαν να λειτουργούν ως «ηθικές οντότητες» όχι ως συσσωματώσεις, αλλά «με την έννοια των ανθρώπων που ασκούσαν ένα συγκεκριμένο επάγγελμα». Πρόκειται για ανεπίσημους δεσμούς «κοινωνικότητας, αλληλοβοήθειας και καλλιέργειας κοινής ταυτότητας» που αποτελούσαν όμως «συστατικά του τρόπου με τον οποίο πολλοί στην εποχή αντιλαμβάνονταν τον κόσμο». Σημαντικός παράγοντας στην ίδρυση συλλόγων υπήρξε η σχετική παρέμβαση του οθωμανικού κράτους (Ποταμιάνος, 2011β: 249-51). Πολύ σύντομα, σε τέσσερα βασικά κύματα –α) 1882, β) 1894-95, γ) 1904-1905, αλλά κυρίως δ) στα τέλη της πρώτης δεκαετίας του 20ού αιώνα– ιδρύονται και πυκνώνουν τα καθαρά εργατικά σωματεία. Στην Αθήνα, μέσα από το κύμα ίδρυσης δεκάδων σωματείων αναδύεται ένα «κίνημα των συντεχνιών» με τη συγκρότηση του Συνδέσμου των Συντεχνιών, ένα είδος δευτεροβάθμιας οργάνωσης στα 1891 (Ποταμιάνος, 2011β: 830-935). «Κύριος στόχος» των σωματείων, 47

γράφει ο Λιάκος, «ήταν να ανυψώσουν την αυτοπεποίθηση των μελών τους, να δημιουργήσουν μια διαφορετική κλίμακα αξιών στην οποία θα δέσποζε η αξιοπρέπεια της εργασίας» διεκδικώντας «κοινωνικό κύρος». Εκείνη την περίοδο «σοσιαλισμός, χριστιανισμός, χορτοφαγία και επιστήμη συμφύρονταν μαζί με τις προσδοκίες από τον νέο αιώνα» (Λιάκος, 1993α: 97-98). Ουσιαστικά, η παραδοσιακή οθωμανική συντεχνιακή παράδοση εμβαπίζεται σε νέες αστικές δημοκρατικές και ριζοσπαστικές παραδόσεις του συντεχνιακού κόσμου δημιουργώντας «ένα βασικά νεωτερικό φαινόμενο» (Ποταμιάνος, 2011β: 257).

Σύμφωνα με τον Ποταμιάνο, «τα εργατικά σωματεία έρχονται να διασπάσουν την ενότητα στη βάση του επαγγέλματος, η οποία σε μεγάλο βαθμό είχε κατακτηθεί μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1890, τουλάχιστον σε ιδεολογικό και συμβολικό επίπεδο». Ταυτόχρονα, «τα διαταξικά σωματεία μετατρέπονται πρακτικά σε εργοδοτικά σωματεία» (Ποταμιάνος, 2011β: 327-334). Καθοριστικός παράγοντας στην διάσπαση υπήρξαν φυσικά οι μεγάλες απεργίες και τα εργατικά ξεσπάσματα σε Αθήνα και Βόλο την τριετία 1908-1910. Η πιο μεγάλη τομή ωστόσο ήταν η νομοθεσία των βενιζελικών κυβερνήσεων στα 1914. Συγκεκριμένα, το σημαντικότερο στοιχείο του Ν. 281 ήταν η απαγόρευση εργατών και εργοδοτών στο ίδιο επαγγελματικό σωματείο, αν και, όπως επισημαίνει ο Ποταμιάνος, «ο νόμος πάντως έδινε και μια επιλογή ταξικής συνύπαρξης» στα «σωματεία με αυστηρά αλληλοβοηθητικό χαρακτήρα». Το στοιχείο αυτό έχει ενδιαφέρον γιατί το επόμενο διάστημα τα περισσότερα αλληλοβοηθητικά ταμεία ιδρύονται από εργάτες επιβεβαιώνοντας, σύμφωνα με τον ίδιο ερευνητή, τη σημασία που είχαν «οι φιλανθρωπικές/ασφαλιστικές παροχές από τις διαταξικές συντεχνίες για την προσέλκυση παλιότερα σ' αυτές των εργατών» (Ποταμιάνος, 2011β: 335-6). Σύμφωνα με το Νίκο Ποταμιάνο, οι εργάτες χρησιμοποιούσαν μεθόδους βασισμένες στον κollectιβισμό και την αλληλοβοήθεια για να

υπερασπίσουν το βιοτικό τους επίπεδο. Αυτές οι μέθοδοι μπορεί να οδηγούσαν σε μορφές «αποκλειστικού συνδικαλισμού» φέρνοντας τους εργάτες σε αντίθεση με άλλα στρώματα της εργατικής τάξης, μπορούσαν όμως να τροφοδοτούν τάσεις υπέρβασης τμηματικών λογικών μέσω της διεύρυνσης της «αλληλεγγύης» σε πιο καθολικές προσλήψεις της τάξης. Η παρουσία της Αριστεράς με το οικογενειακό της πρόγραμμα του σοσιαλισμού μπορούσε να εκφράζει, αλλά και να ενισχύει αυτές τις τάσεις (Ποταμιάνος, 2016α: 118-122).

Σημαντική τομή είναι η ίδρυση εργατικών κέντρων οδηγώντας σε ήττα τη στρατηγική της διαταξικότητας στην Αθήνα και Βόλο. Σε αυτό το πλαίσιο ιδρύθηκε το Εργατικό Κέντρο Αθηνών στα 1910, ακολούθως το Εργατικό Κέντρο Βόλου, τα οποία ήταν κυρίως μορφωτικές και καλλιτεχνικές λέσχες τεχνιτών, ενώ στο ίδιο περίπου πνεύμα κινούνταν η Φεντερασιόν σε μια πιο εργατική συνδικαλιστική κατεύθυνση. Το καταστατικό του δεύτερου μάς δίνει μια καλή εικόνα: Σκοπός του σωματείου είναι «να διαπλασθούν οι εργάται και τεχνίται ηθικώς, να αναπτυχθούν πνευματικώς», να απαλλαγούν από το άγχος της επιβίωσης «πώς θα ζήσουν το σπήτι τους, τι θα φάγουν αύριο». Μέσω αυτής της δράσης θα είναι «η αλληλοβοήθεια και η αλληλοϋποστήριξις σε κάθε υλική και ηθική ανάγκη», «διά της ιδρύσεως Πανεργατικής Λέσχης, όπου θα περνούντας ώρας τους οι τεχνίται όχι με κρασί και τυχερά παιχνίδια, αλλά με ωρισμένα αναψυκτικά και τον καφέ τους». Εκεί «θα ανταμώνονται και θα αδελφώνονται» οι εργάτες νιώθοντας τη σημασία της «αλληλεγγύης και της αλληλοβοηθείας». Θα διδάσκονται μουσική, θα λειτουργεί χορωδία, θα διακινούνται λογοτεχνικά βιβλία και θα οργανώνονται λογοτεχνικά βραδινά, θα διακινούνται σοσιαλιστικά έντυπα (Κολιού, 1988: 116-119). Στην Κέρκυρα συγκροτείται στα 1911 ο «Σοσιαλιστικός Όμιλος» με επικεφαλής τον Κων. Θεοτόκη που εξέδωσε την εφημερίδα *Σοσιαλιστική Δημοκρατία*. Σημαντικό στέλεχος του Σοσιαλιστικού

Ομίλου ήταν ο Αριστείδης Σίδερης, ενώ συμμετείχαν σε αυτήν, μεταξύ άλλων, οι πολύ νεαροί τότε Σπύρος Πρίφτης ή Άγις Στίνας, Γεώργιος Πρίφτης, Δημοσθένης Λιγδόπουλος, Δημήτριος Δημητράτος. Ο χαρακτήρας της ομάδας αυτής έμοιαζε σύμφωνα με τον Άγι Στίνα περισσότερο με «ένα προοδευτικό, φιλολογικό κύκλο παρά για ομάδα με σοσιαλιστική δράση», καθώς «η ομάδα συγκεντρωνόταν σε ακανόνιστα χρονικά διαστήματα» και συζητούσε «διάφορα φιλοσοφικά, κοινωνικά, λογοτεχνικά και γλωσσικά ζητήματα» (Δημητρίου, 1985: 284 - 285). Ο Νικόλαος Γιαννιός αρχικά συνεργαζόταν με τον Πλάτωνα Δρακούλη. Σύντομα, όμως ίδρυσε στα 1911 μαζί με άλλους το «Σοσιαλιστικό Κέντρο Αθήνας». Στα 1912 ιδρύθηκε η «Σοσιαλιστική Νεολαία». Ως σκοπό είχε «την πνευματικήν και σωματικήν ανάπτυξιν των μελών του, και προπαντός την σοσιαλιστικήν των μόρφωσιν» και την ίδρυση πανελλαδικής νεολαιιστικής οργάνωσης «να προετοιμάση καταρχάς για τον σοσιαλιστικόν αγώνα, και να πολεμήση τον αλκοολισμόν των νέων εργατών». Τα μέσα δράσης ήταν «με βιβλιοθήκη σοσιαλιστικών έργων γραμμένων για τους νέους, με διαλέξεις και με εφημερίδα όργανον του Ομίλου, με την σύστασιν σχολείου κυριακάτικου για τους νέους εργάτας προς διδασκαλίαν της γλώσσης και των εγκυκλοπαιδικών γνώσεων, με την υποστήριξίν του για κάθε πολιτικήν, οικονομικήν, κοινωνικήν και εργατικήν μεταρρύθμισιν που συμφέρει την εργατικήν τάξιν» (Κορδάτος, 1972: 158). Η εφημερίδα της Σοσιαλιστικής Νεολαίας λεγόταν *Ανάστασις*. Σύντομα, το Σοσιαλιστικό Κέντρο αποκτά επαφή με τις σοσιαλιστικές ομάδες του Βόλου, της Κέρκυρας και της Λάρισας. Οι ομάδες αυτές έπαιξαν σημαντικό ρόλο και σε μια σειρά από εργατικές κινητοποιήσεις, π.χ. ο κύκλος της *Εφημερίδας των Συντεχνιών* το 1891 στην απεργία των τυπογράφων της Αθήνας (Γκούτος, 2001), οι Κερκυραίοι στην απεργία εργατών φωταερίου του 1912. Το ΕΚΒ έπαιξε ρόλο στις απεργίες των καπιεργατών, ενώ το ΕΚΑ το 1910 στις απεργίες των μηχανικών/

θερμαστών του εμπορικού ναυτικού και στις κινητοποιήσεις τυπογράφων κ.ά. για την κυριακάτικη αργία (Κορδάτος, 1972: 184-205, Ποταμιάνος, 2016).

Από τον γιακωβινισμό στον δημοκρατικό και πατριωτικό σοσιαλισμό

Εάν αρχικά οι συντεχνιακές απόψεις εκφράζονταν από ένα ενιαιοποιημένο ταξικό κοινωνικό και πολιτικό υποκείμενο, τον «εργατικό λαό», η διαδικασία της ταξικής πάλης διαχώρισε και διαμόρφωσε δύο διακριτούς ταξικούς πόλους που προέκυψαν από αυτόν: έναν μικροαστικό ταξικό πόλο, όπως τον περιγράφει ο Ποταμιάνος, και έναν εργατικό ταξικό πόλο, δηλαδή τη μισθωτή εργατική τάξη, αν και τα όρια θα παραμένουν για χρόνια θολά. «Ως έννοια, ο εργατικός λαός ανταποκρινόταν άριστα σ' έναν κοινωνικό σχηματισμό που περιλάμβανε μικροεργοδότες και εργάτες (ίσως και χαμπλόρβαθμους υπαλλήλους)». Ωστόσο, παράλληλα «μπορούσε να συνδυάζεται καλά με τη νέα σύλληψη της κοινωνίας τη βασισμένη στην αντίθεση κεφαλαίου-εργασίας, σε μια μεταβατική περίοδο ή και πέρα απ' αυτήν» (Ποταμιάνος, 2011β: 524). Συγκεκριμένα, ο τρόπος που περιγράφει το λαϊκισμό ο Νίκος Ποταμιάνος με βάση τον Έρνεστ Λακλάου είναι μια μορφή «γιακωβινισμού»: «Πρόκειται για τον μέγιστο βαθμό αυτονομίας που μπορούν να αποκτήσουν οι λαϊκο-δημοκρατικές εγκλήσεις από τις ταξικές "αρχές" με τις οποίες συναρθρώνονται». Σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση, «ο λαός προβάλλει ως εναλλακτική πολιτική λύση απέναντι στο σύστημα και μ' αυτή την έννοια ο γιακωβινισμός αποτελεί ριζοσπαστική μικροαστική ιδεολογία. Οι μικροαστοί αναγνωρίζουν τον εαυτό τους πολύ περισσότερο ως λαό παρά ως τάξη, καθώς δεν μετέχουν άμεσα στις θεμελιώδεις σχέσεις παραγωγής: έτσι οι αντιθέσεις τους με το άρχον συγκρότημα τίθενται κατεξοχήν στο ιδεολογι-

κό και πολιτικό επίπεδο» (Ποταμιάνος, 2016α: 122-123). Με άλλα λόγια, η ιδέα του λαού-έθνους συνιστά τον κύριο τρόπο αυτοπροσδιορισμού των μικρομεσαίων στρωμάτων, ιδιαίτερα όταν έρχονται σε ρήξη με τη μεγαλοαστική τάξη. Σε αυτή την περίπτωση, διεκδικούν τη συγκρότηση μιας διαταξικής συμμαχίας με άλλα κατώτερα στρώματα, στην οποία όμως και στο όνομα της ενότητας οι εγκλήσεις των μικροαστικών στρωμάτων θα κατέχουν μια ηγεμονική θέση ενσωματώνοντας αιτήματα και άλλων κατηγοριών. Τα στρώματα των μισθωτών χειροτεχνιών, προερχόμενα κυρίως από αυτή την παράδοση συγκροτούν έναν ακόμα πιο ριζοσπαστικό και σοσιαλιστικό γιακωβινισμό. Εξάλλου, η δημοκρατική δομή αποτελούσε συστατικό στοιχείο στους χειροτεχνίτες καθώς κατανούσαν την καθημερινή λειτουργία των καταστημάτων τους μέσα από τις ιδέες της κοινωνικής ισότητας. Από την ημέρα που υπέγραφε ως μαθητευόμενος, ο νέος τεχνίτης γινόταν κοινωνός της καθημερινής δημοκρατίας στη δράση. Ταυτόχρονα, κυριαρχούσε η ιδέα της προσφοράς στην κοινότητα και στο γενικό καλό και τα δύο αυτά αισθήματα, δηλαδή η δημοκρατία και η ιδέα της προσφοράς στο σύνολο μπορούσαν να αποκτήσουν πιο καθολικές αναγνώσεις και να συνδεθούν παράλληλα με τις ιδέες του λαού-έθνους, της κοινωνικής ισότητας και του πολιτειακού δημοκρατισμού (Schultz, 1990: 88-89).

Στην ελληνική περίπτωση η έννοια του λαού επενδυμένη με την ιδεολογία του ριζοσπαστικού ελληνικού διαφωτιστικού γιακωβινισμού, δηλαδή του Έλληνα πολίτη με πλήρη πολιτικά δικαιώματα. (πβ. Thompson [1962, 1963] για την ιδεολογία του «ελεύθερου Άγγλου») Στο πλαίσιο του ελληνικού Διαφωτισμού, αλλά κυρίως την περίοδο της επανάστασης του 1821 επικράτησε ο εθνοτικός όρος «Έλληνας» σε βάρος των άλλων εναλλακτικών, π.χ. «Ρωμικός», «Γραικός». Η «επιλογή» αυτή ενείχε ένα πολιτικό ριζοσπαστικό περιεχόμενο καθώς συνέδεε το νέο έθνος με την αρχαία δημοκρατική Αθήνα και άρα

τις πολιτικές ελευθερίες. Ταυτόχρονα, ο μέχρι τότε κυρίαρχος αυτοπροσδιοριστικός όρος *Ρωμικός*, που χρησιμοποιούσε η Ορθόδοξη κοινότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ταυτιζόταν με τον «δούλο» στην οθωμανική Υψηλή Πύλη, αλλά και συνέδεε το νέο έθνος με τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία και το μεσαιωνικό Βυζάντιο τα οποία αντιμετώπιζονταν ως κατακτητές των Ελλήνων. Συνεπώς, ο επαναστατημένος ελεύθερος πολίτης δεν μπορούσε να ταυτίζεται με τον Ρωμικό, αλλά με τον Έλληνα. Η επανάσταση του 1821, λοιπόν, έχει έναν καταλυτικό ρόλο όχι μόνο στη συγκρότηση του ελληνικού κράτους, αλλά στην ίδια την παραγωγή, τη διαμόρφωση και δημοκρατική νοηματοδότηση του εθνικού χαρακτήρα του ελεύθερου Έλληνα πολίτη. Βέβαια, όλα αυτά δεν έμειναν στατικά, αλλά αμφισβητήθηκαν και επανανοηματοδοτήθηκαν. Ωστόσο, η αρχική εννοιολογική εκκίνηση των όρων έχει τη δική της σημασία για τη διαμόρφωση και τον χαρακτήρα της ελληνικής εθνοτικής συνείδησης.

Οι Έλληνες πολίτες εκπαιδεύονταν για δεκαετίες με την ιδέα ότι η επικράτηση της επανάστασης του 1821 ταυτιζόταν με την ελληνική ανεξαρτησία και τις πολιτικές ελευθερίες. Σίγουρα, πρώτα απ' όλα, «ελευθερία» σήμαινε ελευθερία από την ξένη κυριαρχία. Όμως, σε κάθε περίπτωση σήμαινε πολύ περισσότερα πράγματα, όπως ελευθερία από τον απολυταρχισμό, από την αυθαίρετη σύλληψη, δίκη με ενόρκους, την ισότητα ενώπιον του νόμου, ελευθερία από την αυθαίρετη είσοδο και έρευνα στην οικία και την ελευθερία της μετακίνησης, των συναλλαγών και της πώλησης της εργατικής τους δύναμης. Ακόμα, η ελευθερία της σκέψης, του λόγου και της συνείδησης, η ελευθερία της καθολικής συμμετοχής για τους άνδρες στις εκλογές και η ελευθερία επιδοκιμασίας ή αποδοκιμασίας των πολιτικών ηγετών εκπαιδεύσαν τους Έλληνες πολίτες σε μια έντονη πολιτική ζωή γεμάτη πολιτικές συγκρούσεις και κομματικά πάθη. Στο σύνολό τους όλες αυτές οι ελευθερίες διαμόρφωναν μια πολιτική λαϊκή

κουλτούρα την οποία η εκάστοτε εξουσία έπρεπε να λαμβάνει πάντα υπόψη της, αλλιώς η εξουσία αυτή κινδύνευε να ανατραπεί είτε κοινοβουλευτικά μέσω των εκλογών είτε εξωκοινοβουλευτικά με το ξέσπασμα επανάστασης ή κινήματος.

Τέλος, η πιο σημαντική διάσταση αυτής της ελευθερίας είναι η κοινωνική. Σε κάθε περίπτωση, οι αγρότες στην Παλαιά Ελλάδα και τα Επτάνησα αποτελούσαν τη μεγάλη πλειονότητα στη σύνθεση του λαού. Συνήθως, ήταν ανεξάρτητοι καλλιεργητές με μικρή και μεσαία γαιοκτησία οι οποίοι σε καιρούς κρίσης συμπλήρωναν τα εισοδήματα με εποχιακή αγροτική εργασία σε μεγαλύτερους γαιοκτήμονες ή μέσα από τη μετανάστευση στο εξωτερικό ή τις πόλεις. Βέβαια, υπήρχαν και οι ακτήμονες πρώην κολίγοι στη Θεσσαλία. Γύρω από τους αγρότες και τη σχέση τους με το κράτος είχε συγκροτηθεί η ελληνική δημοκρατία με βάση την καθολική ψηφοφορία και το πιο δημοκρατικό σύστημα στο κόσμο για πολλές δεκαετίες (Ποταμιάνος, 2008· Χατζηιωσήφ, 1994· Λιάκος, 1993β). Το ιδεώδες της ελληνικής δημοκρατίας, της ανεξαρτησίας του ελληνικού κράτους και ως εκ τούτου του ελεύθερου άρρενα Έλληνα πολίτη βασιζόταν στην ύπαρξη, τη διατήρηση και την αναπαραγωγή του ανεξάρτητου αγρότη. Η κοινωνική διάσταση της Ελληνικής Επανάστασης και της σύγκρουσης με το οθωμανικό παλιό καθεστώς έθετε στο κέντρο του εθνικού αγώνα το αγροτικό ζήτημα. Η διανομή των εθνικών γαιών το 1871, παρά τις ατέλειές της, έλυσε αυτό το ζήτημα για τους πληθυσμούς της Παλαιάς Ελλάδας, αλλά ταυτόχρονα επανεπιβεβαίωσε το ιδεώδες. Αυτή η διάσταση φόρτισε όλα τα ελληνικά εθνικοαπελευθερωτικά κινήματα, τόσο το κρητικό όσο κυρίως το επαναστασιακό. Μέσα από αυτή την πρόσληψη της ελευθερίας, οι αγρότες στα ενσωματωμένα πλέον Επτάνησα και τη Θεσσαλία μετασχηματίζουν τον εθνικοαπελευθερωτικό πατριωτικό ριζοσπαστισμό προσδίδοντάς του έναν σοσιαλιστικό χαρακτήρα.

Στην περίπτωση των επαγγελματιών των πόλεων, η πλήρωση της έννοιας του Έλληνα πολίτη συνοδευόταν με την επαγγελματική καταξίωση στη θέση του ανεξάρτητου παραγωγού ή τεχνίτη. Οι επαγγελματίες τεχνίτες και έμποροι αγωνίζονται για τη διατήρηση της κοινωνικής διαδρομής τσιράκι-κάλφω-μάστορα και την κατάκτηση του κοινωνικού κύρους. Η ματαιώση αυτού του ιδεώδους, η διαρκής κρίση των επαγγελματιών και η φτωχοποίησή τους προσθέτει επίσης στον ριζοσπαστικό πατριωτισμό την κοινωνική διάσταση και οδηγεί στον πατριωτικό σοσιαλισμό. Όλες οι σοσιαλιστικές ομάδες του 19ου αιώνα και της πρώτης δεκαετίας του 20ού αιώνα, αλλά και οι εργατικές συνδικαλιστικές οργανώσεις, ακόμα και οι πιο ριζοσπαστικές, τοποθετούνταν απέναντι στο εθνικό ζήτημα χρησιμοποιώντας μια λαϊκοδημοκρατική γλώσσα για ακριβή παράδοση. Μια σειρά από συνεντεύξεις προέδρων συντεχνιών το 1891, αλλά και οι εφημερίδες του πρώτου συντεχνιακού κινήματος σε Αθήνα και Βόλο, αποκαλύπτουν πλευρές αυτής της ανάγνωσης στα συντεχνιακά χειροτεχνικά στρώματα. (Γκούτος, 2001· Κολιού, 1988) Η απελευθέρωση του ελληνικού έθνους από την Οθωμανική Αυτοκρατορία θεωρούνταν μέρος ενός μεγάλου επαναστατικού σχεδίου που θα οδηγούσε σε μια «λαϊκή δημοκρατία» ή αλλιώς στον σοσιαλισμό (Καραφουλίδου, 2011).

Δεν είναι όμως οι ίδιοι οι αγρότες ή οι τεχνίτες εκείνοι οι οποίοι συγκροτούν αυτή την κοινωνική ιδεολογία σε ένα κωδικοποιημένο σύστημα. Ο λαός των πόλεων συμπληρωνόταν συνήθως από χαμηλά κοινωνικά στρώματα των επαγγελματιών της γνώσης, μαθητές των μεγάλων τάξεων του γυμνασίου, φοιτητές του πανεπιστημίου και σπουδαστές των άλλων σχολών, δασκάλους και υπαλλήλους σε κατώτερες θέσεις σε τράπεζες, δημόσιες υπηρεσίες, σχολεία και τις λίγες εταιρίες. Αυτά τα στρώματα βιώνουν με τον δικό τους τρόπο την ανάγκη πλήρωσης και αντίστοιχα τη ματαιώση του ιδεώδους του Έλληνα πολίτη, δηλα-

δή της επαγγελματικής αποκατάστασης και της κοινωνικής ανέλιξης, αλλά ακόμα και εάν έχουν εργασία τη ματαιώση του εθνικού ιδεώδους εξαιτίας της δικής τους φτωχοποίησης, αλλά και του υπόλοιπου ελληνικού λαού. Σε αυτή την κατεύθυνση, οι ριζοσπαστικοποιημένοι διανοούμενοι μελετούν τον ευρωπαϊκό σοσιαλισμό και καταθέτουν ένα σχέδιο. Πάντοτε, οι διανοούμενοι λειτουργούσαν ως τα βασικά οχήματα μεταβίβασης ιδεών για τα περισσότερα πνευματικά ρεύματα που εισέρχονταν στην περιοχή των Βαλκανίων θέτοντας προγραμματικά το ζήτημα της εκπαίδευσης. Οι Έλληνες διανοούμενοι ήταν γενικά προσανατολισμένοι στα ευρωπαϊκά παραδείγματα (Δίμου, 2009: 17). Ειδικά τώρα, έθεταν ως προγραμματικές αρχές την ηθικοποίηση και το διαφωτισμό της εργατικής τάξης μέσα από μορφωτικά μαθήματα, εκδρομές και μορφωτικούς συλλόγους. Αυτό το σχέδιο παρουσιάζει σίγουρα έναν κοινό παρονομαστή με πρακτικές του αστικού κόσμου και ιδιαίτερα της αστικής φιλανθρωπίας, η οποία υπηρετούσε ένα σχέδιο εκπολιτισμού και ηθικοποίησης της εργατικής τάξης στο πλαίσιο του ελληνικού εθνικισμού. Οι διανοούμενοι, λοιπόν, αυτοί από τη μία μεταφράζουν κείμενα Ευρωπαίων σοσιαλιστών και από την άλλη πρωταγωνιστούν στην ίδρυση αλληλοβοηθητικών ή εργατικών σωματείων, όπως και εργατικών κέντρων. Σε κάθε περίπτωση πρόκειται για μια μικρή μειοψηφία των συγκεκριμένων ανθρώπων που στρέφονται στον σοσιαλισμό. Ωστόσο, αυτό που έχει σημασία είναι ότι οι πρώτοι σοσιαλιστές διανοούμενοι προέρχονται από την ίδια γενεαλογία σκέψης με τους αστούς δημοκρατικούς φιλελεύθερους. Σε μεγάλο βαθμό οι επιδράσεις τους προέρχονταν από παρადόσεις όπως ο βρετανικός φαβιανισμός (Πλάτων Δρακούλης), ο γαλλικός εργατισμός (Νίκος Γιαννιός), γερμανική σοσιαλδημοκρατία (Κοινωνιολόγοι), ενώ σημειώθηκε μια σχετική μικρή θεωρητική εγχώρια παραγωγή.

Μια πλευρά των απόψεων των πρώτων σοσιαλιστών αφορά την στάση τους

απέναντι στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και εν γένει τον πατριωτισμό ή το ζήτημα των εθνικών διεκδικήσεων. Στις συνθήκες του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου ο Πλάτωνας Δρακούλης ήταν «ο πιο εξτρεμιστής από τους Έλληνες σοσιαλιστές-πατριώτες», σύμφωνα με τον Γ. Λεονταρίτη (1978: 63), «ο οποίος υποστήριξε από την αρχή την εξωτερική πολιτική του Βενιζέλου για την προσχώρηση της Ελλάδας στον πόλεμο και τους δυτικούς συμμάχους». Αναγνωρίζοντας την ύπαρξη εθνικού ζητήματος θεώρησε την Ελλάδα ένα δημοκρατικό κράτος το οποίο έπρεπε να πετύχει την εθνική ενοποίηση υπερασπίζοντας τα συμφέροντα των Ελλήνων της Ασίας (Λεονταρίτης, 1978: 64). Αντίστοιχα, ο Γιαννιός και το ΣΚΑ, παρ' ότι υποστήριξαν στην αρχή την ουδετερότητα της χώρας, στη συνέχεια θεώρησαν ότι έπρεπε να υποστηρίξουν τη δημοκρατική παράταξη που είχε συγκεντρωθεί γύρω από τον Βενιζέλο αποκλειστικά ως μέτρο αμυντικής πολιτικής. Ο Γιαννιός θα αρνηθεί την επαφή με την εβραϊκή και διεθνιστική Φεντερασιόν, αναπαράγοντας τα κυρίαρχα φοβικά στερεότυπα για τους Εβραίους που κυριαρχούσαν στην ελληνική κοινωνία. Ο ίδιος ο Γιαννιός θα εργαστεί ως αρχιουντάκτης στην φιλοαυταντική σοσιαλιστική εφημερίδα *Ριζοσπάστης* του Γ. Πετσόπουλου. Η βασική άποψη των Πετσόπουλου-Γιαννιού ήταν ότι είχε συγκροτηθεί ένα αντιμοναρχικό-δημοκρατικό μέτωπο στην Αντάντ που πολεμούσε τις αυταρχικές κεντρικές αυτοκρατορίες. Στόχος είναι η δημοκρατικοποίηση της Γερμανίας («γερμανικός δημοκρατισμός», 1917)¹. Ο πόλεμος είναι ένα παγκόσμιο πρόβλημα «που η μια από τις λύσεις του» δηλαδή «η κατίσχυση του παγγερμανισμού, οδηγεί στο τελειωτικό σβήσιμο της φυλής» (Λεονταρίτης, 1978: 74). Συνεπώς, ήταν προς όφελος του εργατικού κινήματος η νίκη των δυτικών Συμμάχων. Θεωρούσαν καθήκον του ελληνικού στρατού να πολεμήσει την Οθωμανική Αυτοκρατορία και να

1. «Γερμανικός δημοκρατισμός» (1917), *Ριζοσπάστης* (Αύγουστος 30).

απελευθερώσει τις περιοχές αναπτύσσοντας έναν πατριωτικό-δημοκρατικό λόγο. Συγκεκριμένα, σε άρθρο του ο Αριστοτέλης Σίδερης γράφει ότι «ελληνισμός σημαίνει δημοκρατικόν πνεύμα» επαναφέροντας το κήρυγμα του Ρήγα Φεραίου. Οι Έλληνες στην επανάσταση του 1821 δεν εξεγέρθηκαν «κατά άλλης φυλής, αλλά κατά του κυρίαρχου και ζητεί ισονομίαν, ελευθερία, αδελφότητα». Στόχος τους μια λαϊκή δημοκρατία που θα προέκυπτε από μεταρρυθμίσεις. Η Ρωσική Επανάσταση του Φλεβάρη και η άνοδος της κυβέρνησης Κερένσκι επιβεβαίωσαν την αντίληψή τους: «Σήμερα η Ρωσία δεν είναι η απολυταρχική του 1821. Είναι η μεγάλη Δημοκρατία της Ανατολικής Ευρώπης». Συνεπώς, «ο ελληνικός λαός στρέφει το βλέμμα προς την Μεγάλην Ρωσίαν» (Σίδερης, 1917). Συνολικά, υπάρχει ένα μεγάλο κομμάτι εκείνων των διανοουμένων και των ομάδων που ανέδειξαν κατά έναν τρόπο τις σοσιαλιστικές ιδέες στις αρχές του 20ού αιώνα που συμπαρασύρεται από τον βενιζελισμό, όπως οι Κωνσταντίνος

Θεοτόκης, Κωνσταντίνος Χατζόπουλος, Γεώργιος Σκληρός κ.ά. Μάλιστα, ο Κωνσταντίνος Θεοτόκης θα εργαστεί, έστω και για μία ημέρα, και στην υπηρεσία λογοκρισίας του βενιζελικού καθεστώτος. Η στάση αυτή των πρώτων Ελλήνων σοσιαλιστών δεν είναι τυχαία, καθώς ο βενιζελισμός ενσωματώνει πολιτικά στην κοινωνική του συμμαχία ένα σημαντικό τμήμα της παράδοσης του πατριωτικού γιακωβίνικου δημοκρατικού και διαφωτιστικού σοσιαλισμού, όπως για παράδειγμα τους Κοινωνιολόγους και το σημαντικότερο κομμάτι του κοινωνικού μεταρρυθμισμού που εμφανίστηκε στις αρχές του 20ού αιώνα (Μαρκέτος, 2000).

Στο πλαίσιο της Παλαιάς Ελλάδας η πίεση που αισθανόταν ο παραδοσιακός συντηριακός κόσμος από τις πολεμικές περιπέτειες τον ριζοσπαστικοποίησε όμως και ενάντια στον πόλεμο και υπέρ της ουδετερότητας. Οι αντιβενιζελικοί διανοούμενοι κατάφεραν να εκπροσωπήσουν και να συνδέσουν το ρεύμα αυτό με το Παλάτι και τις δικές του επι-

διώξεις προτάσσοντας ως πολιτικό ιδεώδες τον γερμανισμό, μια μορφή δηλαδή στενά ιεραρχημένης κοινωνίας κατά τον παραδοσιακό τρόπο. Το ρεύμα αυτό έλαβε έντονο αντιπολεμικό χαρακτήρα με πιο χαρακτηριστική περίπτωση το κίνημα των Επιστράτων το οποίο είχε πρωτοφασιστικά στοιχεία και παρενέβηκε σημαντικά στη σύγκρουση στους δρόμους με τον βενιζελισμό. Από την ίδια πλευρά αλλά με πολύ πιο ριζοσπαστικό χαρακτήρα, ξέσπασαν οι μεγάλες κινητοποιήσεις των τσιγαράδων στην Αθήνα. Σε αυτές πρωταγωνίστησαν συνδικαλιστές με αναρχοσυνδικαλιστικά ή επαναστατικοσυνδικαλιστικά χαρακτηριστικά. Αυτοί υπεράσπιζαν με πολύ πιο μαχητικό τρόπο τον κόσμο του εργαστηρίου απέναντι στην απειλή της καταστροφής του επαγγέλματος μετά την είσοδο των τσιγαροποιητικών μηχανών. Ωστόσο, το κλίμα ενάντια στον πόλεμο άρχιζε να διαμορφώνεται στην ελληνική κοινωνία και τα εργατικά στρώματα αναζητούσαν νέες πολιτικοϊδεολογικές μορφές έκφρασης πολύ διαφορετικής υφής από τη μέχρι τότε φυσιογνωμία, αλλά και ιδεολογικό πλαίσιο.

Ο εβραϊκός διεθνιστικός σοσιαλισμός: η επίδραση της Φεντερασιόν στην Παλαιά Ελλάδα

Η καλλιέργεια, η εμπορία και η επεξεργασία των φύλλων του καπνού που προορίζονται για εξαγωγές αποτελεί τη σημαντικότερη οικονομική δραστηριότητα στη Μακεδονία και τη Θράκη. Τις παραμονές των Βαλκανικών Πολέμων το εμπόριο του καπνού βρίσκεται σε πλήρη άνθηση. Με την ενσωμάτωση της Μακεδονίας και της Θράκης, αλλά και τη διάδοση της καπνοπαραγωγής στην Παλαιά Ελλάδα μετά την ολοκλήρωση της αγροτικής μεταρρύθμισης, εισέρχονται η παραγωγή και η κατεργασία του καπνού στο επίκεντρο της ελληνικής οικονομίας με όρους πρωτο-εκβιομηχάνισης (Mendels, 1972· Πρόντζας, 1996:

167-171). Πράγματι, η νεογέννητη μακεδονική βιομηχανία ξεπέρασε το στάδιο του «ισχνού καπιταλισμού» στηριζόμενη πρωτίστως στην κλωστούφαντουργία και την επεξεργασία καπνού και δευτερευόντως στη βιομηχανία τροφίμων. Σε αυτούς τους τομείς κυριαρχούσαν μεγάλες επιχειρήσεις με μεγάλο αριθμό εργατών (Φουντανόπουλος, 25-54). Ωστόσο, η παραδεδομένη αυτή εικόνα από τη βιβλιογραφία συσκοτίζει ή υποτιμά ή παρακολουθεί στη σκιά την παρουσία και τη δραστηριοποίηση μέσα στα μεγάλα αστικά κέντρα εκατοντάδων μεγαλύτερων ή μικρότερων μεταποιητικών και παραγωγικών μονάδων εργαστηριακού τύπου (υποδηματοποιεία, αρτοποιεία, ραφτάδικα, ζαχαροπλαστεία, ξυλουργεία, σιδηρουργεία κ.λπ.) ή μονάδων προσφοράς υπηρεσιών (καφενεία, εστιατόρια, ζαχαροπλαστεία, μαγειρεία, κουρεία κ.λπ.) (ΚΜΕ, 1989: 28).

Η περίπτωση της Φεντερασιόν, σε μια Οθωμανική Αυτοκρατορία της ισχνής εκβιομηχάνισης, αλλά και μια Θεσσαλονίκη με μια εβραϊκή προλεταριακή εργατική τάξη με μακρά παράδοση πληβειακότητας, αντιστοιχεί σε μεγάλο βαθμό σε αυτή την ευρωπαϊκή σοσιαλδημοκρατία, ιδιαίτερα με την αυστρομαρξιστική εκδοχή της την οποία αναπαράγει. Οι Εβραίοι εργάτες κυρίως ήταν φορτοεκφορτωτές ξηράς και λιμένος και χειρώνακτες εργάτες του ποδαριού, αλλά το κυρίως συνδικαλισμένο τμήμα τους αποτελούνταν εξίσου από καπνεργάτες και άλλα ειδικευμένα χειροτεχνικά επαγγέλματα. Ταυτόχρονα και σε αντίθεση με τα εργατικά στρώματα των άλλων εθνικοθρησκευτικών ομάδων, διέθεταν περιορισμένες δυνατότητες κοινωνικής ανέλιξης. Οι Εβραίοι εργάτες διαβιούσαν σε αυτή την κατάσταση για πολλές δεκαετίες έως και αιώνες, αλλά και αντιμετώπιζαν μια μοναδική για τα δεδομένα των βαλκανικών πόλεων ταξική εργατική φτώχεια. Το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον της θεσσαλονικιώτικης εβραϊκής εργατικής τάξης συνεχόταν σε μια κοινή βαθιά ιστορική ταξική συνθήκη και μπορούσε να αλλάξει το πλαίσιο μόνο με συνολικότερες

ανατροπές στο πλαίσιο της αποβιομηχάνισης του ισχνού καπιταλισμού της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ακόμη χειρότερα, το εβραϊκό στοιχείο με την κατάρρευση της αυτοκρατορίας χάνει τη θρησκευτική του αυτονομία μέσα στην πολυεθνική και πολυπολιτισμική δομή της και υποβαθμίζεται περισσότερο. Πλέον, δεν έχει κανένα άλλο όραμα παρά από την αντικατάσταση της αυτοκρατορίας από μια πολυεθνική πολιτεία. Εάν το όραμα αυτό εμφανιζόταν στα ανώτερα εβραϊκά στρώματα με τη μορφή του κοσμοπολιτισμού, στα εργατικά στρώματα εμφανιζόταν ως διεθνιστικός σοσιαλισμός. Ο δίαυλος επικοινωνίας και μετασχηματισμού των ιδεών ήταν Εβραίοι διανοούμενοι, όπως ο δάσκαλος Αβραάμ Μπεναρόγια, ο πλέον διαπρεπής ηγέτης της Φεντερασιόν.

Η Φεντερασιόν οργάνωνε το εργατικό κίνημα με βάση τις αρχές του αυστριακού σοσιαλισμού και το κατηύθυνε σε κινητοποιήσεις διαμορφώνοντας ένα σημαντικό ριζοσπαστικό εργατικό ρεύμα στην πολυεθνική Μακεδονία. Συνεπώς, ο επόμενος σημαντικός σταθμός στην εξέλιξη του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος είναι η έντονη επίδρασή της καθώς συνεχίζει να δραστηριοποιείται μετά την ενσωμάτωση της Μακεδονίας στην Ελλάδα. Ο συνδικαλισμός της είναι σαφώς ταξικός και στην πράξη διεθνιστικός και σοσιαλιστικός, επιχειρώντας να ενοποιήσει τους εργάτες ανεξαρτήτως εθνικότητας και ως ένα βαθμού και φύλου (Λιάκος, 1985: 100-114' ΚΜΕ, 1989: 143-176). Ο αντιπολεμικός προσανατολισμός της ήρθε αμέσως σε σύγκρουση με τα φιλοβενιζελικά συνδικαλισμένα εργατικά στρώματα της Θεσσαλονίκης. Η Έφη Αβδελά, περιγράφοντας συνθήκες και τον λόγο μέσα στον οποίο αναπτύχθηκε η καπιταλιστική απεργία του 1914 στην Θεσσαλονίκη, τονίζει το διαχωριστικό κριτήριο. Από τη μία ήταν όσοι υπερασπιζονται τα κοινά συμφέροντα των εργατών ανεξαρτήτως φυλής και θρησκείας και από την άλλη όσοι καταγγέλλουν τους πρώτους ως υπονομευτές της πρόσφατης και εύθραυστης ακόμα ελληνικής

κυριαρχίας και ως όργανα της ανθελληνικής προπαγάνδας. Με αυτό τον τρόπο ο σοσιαλισμός των άλλων, των ξένων ορίζεται ως εχθρικός σε αντίθεση με τον ελληνικό ρωμαϊκό σοσιαλισμό (Αβδελά, 195-199). Με άλλα λόγια, από τη μία έχουμε έναν εθνικό πατριωτικό σοσιαλισμό ο οποίος γοητεύεται από τον πόλεμο και θέτει αποκλεισμούς σε μια καθολικότερη πρόσληψη της εργατικής τάξης υπέρ του ελληνικού έθνους. Από την άλλη εμφανίζεται το αντίπαλο δέος, ένας σοσιαλισμός συγκροτημένος από μία εβραϊκή εργατική τάξη χωρίς πατρίδα η οποία προτάσσει το πλέον διεθνιστικό μοντέλο οργάνωσης της κοινωνίας. Η Φεντερασιόν ήταν ο φορέας που έφερε στο ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα το στοιχείο του «διεθνισμού» και τον μαρξίζοντα λόγο της Β' Διεθνούς, καθώς κάτω από την καθοδήγηση του Διεθνούς Σοσιαλιστικού Γραφείου τα συνθήματα υπέρ της ταξικής πάλης και της διεθνιστικής αλληλεγγύης γεμίζουν τις στήλες των εντύπων της. Μάλιστα, προσωπικότητες όπως ο Κριστιάν Ρακόφσκι, ο Ρωσοεβραίος Αλεξάντερ Ίσραελ Χέλφαλντ, γνωστός με το ψευδώνυμο Πάρβους, αλλά και ο ίδιος ο Λέων Τρότσκι που στήριζε τους μενσεβίκους εκείνη την περίοδο, θα ασχοληθούν ιδιαίτερα με την Τουρκία, το Ανατολικό και το Βαλκανικό Ζήτημα. Ο Πάρβους θα επισκεφτεί την Κωνσταντινούπολη το 1912, ενώ η Φεντερασιόν θεωρείται ότι επηρεάζεται άμεσα από τον Ρακόφσκι. Με το ξέσπασμα του πολέμου και την κρίση στη διεθνή σοσιαλδημοκρατία, η Φεντερασιόν με ανοιχτή επιστολή θα στηρίξει τη Συνδιάσκεψη του Τσίμερβαλντ (ΚΜΕ, 1989' Λεονταρίτης, 1978).

Μια άλλη ομάδα που δραστηριοποιούνταν την περίοδο αυτή στην Μακεδονία ήταν οι Βούλγαροι «στενοί». Οι «στενοί» της Θεσσαλονίκης μαζί με την Εβραϊκή Λέσχη ίδρυσαν την Φεντερασιόν και αποτελούσαν το Βουλγαρικό Τμήμα της Οργάνωσης μέχρι τον Νοέμβριο του 1909. Μετά συγκρότησαν ανεξάρτητη οργάνωση και βρισκόνταν σε σύγκρουση με τη Φεντερασιόν γιατί υποστήριζαν την ίδρυση ενιαίου σοσιαλιστικού

κόμματος και όχι μια Ομοσπονδιακή Σοσιαλιστική Οργάνωση δομημένη πάνω στις εθνοτικές σοσιαλιστικές ομάδες (Rothschild, 1959). Κατηγορούν, μεταξύ άλλων, τη Φεντερασιόν ότι «το κύριο έργο της οργάνωσης» που είναι «η σοσιαλιστική διαπαιδαγώγηση των μελών» έχει εγκαταλειφθεί και ότι σχεδόν «όλα τα συνδικάτα βασίζονται σε συνεχνιακές αρχές και κανένα στις αρχές της ταξικής πάλης». Μια άλλη κατηγορία που έχει ενδιαφέρον είναι ότι η Λέσχη της Φεντερασιόν είχε ξεπέσει στο επίπεδο ενός «καπιλαιού» (ΚΜΕ, 1989: 58-66). Ο Κώστας Καστρίτης αναφέρεται συγκεκριμένα στη μεγάλη δράση που ανέπτυξαν οι Βούλγαροι «στενοί» στη Μακεδονία όπου ήταν το κύριο πεδίο διεξαγωγής του Παγκοσμίου Πολέμου με βασικό σύνθημα την εναντίωση στον πόλεμο μεταφέροντας τα συνθήματα του ρωσικού μπολσεβικισμού και τα μπολσεβίκικα έντυπα. Θεωρεί ότι είναι ένα από τα «καύλα» εισαγωγής του μπολσεβικισμού στην Παλαιά Ελλάδα (Καστρίτης, κ.κ.).

Κατά την περίοδο της μακράς πολεμικής εμπλοκής του ελληνικού κράτους, ο αντιπολεμικός διεθνισμός της Φεντερασιόν θα επηρεάσει τις συζητήσεις στο σοσιαλιστικό στρατόπεδο και στα ριζοσπαστικοποιημένα εργατικά στρώματα καθώς, όπως διαπιστώσαμε, στην πλειονότητά τους οι μέχρι τότε ηγέτες θα συμπαραταχούν με το στρατόπεδο της Αντάντ. Συγκεκριμένα, μέσα από αυτές τις υπάρχουσες σοσιαλιστικές ομάδες στην Αθήνα αναδεικνύεται μια νέα ομάδα με ηγέτη τον Παναγή Δημητράτο, συνδικαλιστή στον διδασκαλικό χώρο και στενό συνεργάτη του Μαρίνου Αντύπα στα 1904-1907. Αρχικά, ο Δημητράτος προσεγγίζει τον Γιαννίο και το ΣΚΑ (1911). Αφού διαγράφηκε, προσέγγισε τον Δρακούλη και αναδείχθηκε στην ηγεσία του Ελληνικού Σοσιαλιστικού Κόμματος. Με χρηματοδότη τον Δρακούλη εκδίδει την εφημερίδα *Οργάνωσις* που είχε τον υπότιτλο «Σοσιαλιστική Εφημερίς - Όργανον του Συνδέσμου των Εργατικών Τάξεων της Ελλάδος (ΣΤΕΤ)». Η ομάδα αυτή έρχεται σε επαφή με τη Φεντερασιόν ύστε-

ρα από εντολή του Διεθνούς Γραφείου της Σοσιαλιστικής Διεθνούς στα 1913, όταν ο Μπεναρόγια επισκέπτεται την πρωτεύουσα και συναντιέται με όλους τους σοσιαλιστές ηγέτες. Ο Δημητράτος, στη συνέχεια, με μια ομάδα νέων κυρίως εγκαταλείπει τον Δρακούλη και ιδρύει τη «Σοσιαλιστική Ένωση» η οποία εξελίσσεται στον κύριο εκφραστή των απόψεων της Φεντερασιόν και της Β' Διεθνούς στην Αθήνα. Η Σοσιαλιστική Ένωση εν μέσω του «Εθνικού Διχασμού» διεξάγει έντονη προπαγάνδα εναντίον τόσο του πολέμου όσο και της δυναστείας ακολουθώντας την πορεία της Φεντερασιόν να υποστηρίξει το Συνέδριο του Τσίμερβαλντ. Μάλιστα, έρχεται σε επαφή και με έναν Ρώσο μενσεβίκο που ήταν ανταποκριτής μιας ρωσικής εφημερίδας στην Αθήνα. Ο Δρακούλης θα εκδιώξει την ομάδα του Δημητράτου από τα γραφεία του ΣΤΕΤ στην οδό Πειραιώς 40. Η Σοσιαλιστική Ένωση ενώνεται προσωρινά με το Σοσιαλιστικό Κέντρο του Γιαννιού και μετονομάζεται σε «Σοσιαλιστικό Τμήμα Αθηνών», αλλά σύντομα θα έρθουν σε διάσταση για το ζήτημα του πολέμου, καθώς ο Γιαννιός είναι ανταντόφιλος. Η αντιπολεμική δράση της Σοσιαλιστικής Ένωσης προκάλεσε διώξεις εναντίον της εφημερίδας *Εργατικός Αγών*, ενώ οι Δημητράτος και Κωνσταντινίδης συνελήφθησαν ως εκδότες. Στα 1917 ο Δημητράτος όμως θα εκπροσωπήσει μαζί με άλλους σοσιαλιστές τις ελληνικές σοσιαλιστικές οργανώσεις και τη Φεντερασιόν στο πρώτο μεταπολεμικό συνέδριο των σοσιαλιστών των ανταντικών χωρών (Μπεναρόγια, 1986: 88-103).

Στα 1916 ιδρύεται η «Σοσιαλιστική Νεολαία» από τον Δημοσθένη Λιγδόπουλο, Σπύρο Κομιώτη, Φραγκίσκο Τζουλάτι και τους αδελφούς Δούμα η οποία αποτελεί τη νεολαία της Σοσιαλιστικής Ένωσης. Το άρθρο 2 του καταστατικού της Σοσιαλιστικής Νεολαίας Αθηνών όριζε πως σκοπός της είναι «να υποδείξη τας αρχάς του Διεθνούς Σοσιαλισμού», «να διοργανώση και εκπαιδεύση τα μέλη της με μαθήματα σοσιαλιστικά, εγκυκλοπαιδικά, φιλολογικά, καλλιτεχνικά,

επίσης να βοηθήσει την σωματική ανάπτυξη των νέων με γυμναστικές ασκήσεις, εκδρομές, παιδιάς κ.λπ. προς σκοπόν να δημιουργηθεί νεολαία υγιής στο σώμα και το πνεύμα και ικανή ν' αναλάβει τον σοσιαλιστικόν αγώνα», «να διαδώσει σοσιαλιστικές ιδέας μεταξύ των εργατών» και τέλος «να εργασθή δραστηριότητα κατά του αλκοολισμού που αποκτηνώνει την εργατική τάξιν» (Κορδάτος, 1972: 272). Η Σοσιαλιστική Νεολαία επανεκδίδει το φυλλάδιο του Κροπότκιν «Προς τους Νέους» σε νέα «εκλαϊκευμένη» μετάφραση από τους ίδιους. Η έκδοση αυτή προκαλεί τη σύλληψη των Λιγδόπουλου, Δούμα, Κομιώτη, Κατσώνη και Αργυρίου ως μέλη της διοίκησης της Σοσιαλιστικής Νεολαίας. Η δίκη από στρατοδικείο καταδίκασε τους κατηγορούμενους σε φυλακή και στέρηση των πολιτικών δικαιωμάτων. Ύστερα από διαμαρτυρίες και παρεμβάσεις από το εξωτερικό ο Βενιζέλος έδωσε χάρη (Μπεναρόγια, 1986: 103). Στην οργάνωση της Σοσιαλιστικής Νεολαίας Αθηνών διαμορφώνεται μια ομάδα νέων η οποία θα αποτελεί την αριστερή τάση των σοσιαλιστών της Αθήνας μέχρι το 1925. Η πλειοψηφία των προσώπων είναι επανήσοι επηρεασμένοι, είτε έμμεσα είτε άμεσα, από τον επαναστατικό ριζοσπαστισμό και τους εκπροσώπους του, αλλά και τη διαφωτιστική και ηθικοποιητική παράδοση του παλαιοελλαδικού πατριωτικού σοσιαλισμού. Οι νέοι αυτοί σοσιαλιστές είναι οι κύριοι θιασώτες του σοσιαλισμού της Φεντερασίων και διώκονται για τις διεθνιστικές και αντιπολεμικές θέσεις τους.

Η ίδρυση του ΣΕΚΕ και της ΓΣΕΕ: η σύνθεση

Στα 1918, ένα νεωτερικό μοντέλο κοινωνικής συμμαχίας και οργάνωσης της εργατικής τάξης, το σοσιαλδημοκρατικό κόμμα, εμφανίζεται με την ίδρυση του ΣΕΚΕ (Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδας). Το νέο κόμμα αμέσως δηλώνει τη σύνδεσή του με τη Β' ή Σοσιαλιστική

Διεθνή. Το ΣΕΚΕ θα αναλάμβανε να διαφωτίσει και να εκφράσει τους εργάτες με μια ιδεολογία, μεθοδολογία και έναν μηχανισμό πρωτότυπο και νεωτερικό για την Ελλάδα. Κηρύσσοντας την αναγκαιότητα της σοσιαλιστικής «κοινωνικής μεταβολής», που «σημαίνει την απελευθέρωσιν όχι μόνο των προλεταρίων, αλλά και ολοκλήρου της ανθρωπότητας που υποφέρει σήμερα» υπογραμμίζει τον ιστορικό ρόλο της εργατικής τάξης και προσδιορίζει ως το δικό του καθήκον «να διαμορφώση τον αγώνα της εργατικής τάξεως εις αγώνων συνειδητόν και ενιαίον και να οδηγήση αυτήν εις την φυσική και αναγκαία αποστολήν της» (ΚΚΕ, 1974: 6). Παρά το νεωτερικό αντικαπιταλιστικό λόγο, όμως, οι πρώτοι σοσιαλιστές και στη συνέχεια το ΣΕΚΕ διατηρούσαν μία επαμφοτερίζουσα σχέση με τα αστικά κόμματα. Αποτελεί κοινό τόπο πλέον ότι ο Βενιζέλος και η κυβέρνηση του 1918 ευνόησε την ίδρυση του ΣΕΚΕ με σκοπό την ενίσχυση στο εξωτερικό των ελληνικών θέσεων πάνω στα εθνικά ζητήματα και πράγματι οι πρώτοι σοσιαλιστές και οι πρώτοι ηγέτες του ΣΕΚΕ δεν αρνήθηκαν να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους. Το Α' Συνέδριο του ΣΕΚΕ, παρότι υπερασπίζεται τη λήξη του πολέμου και την ειρήνευση χωρίς αποστάσεις εδαφών, δεν τοποθετείται αρνητικά στη Μικρασιατική Εκστρατεία και, στην ουσία, αναπαράγει τις θέσεις του βενιζελισμού σε μια πιο αριστερή εκδοχή. Το αντικαπιταλιστικό πρόγραμμά του δεν υιοθετεί την επαναστατική δράση, αλλά προτείνει ένα σταδιακό μετασχηματισμό προς δημοκρατικότερες δομές, που θα καταλήξει στη «Λαϊκή Δημοκρατία» (ΚΚΕ, 1974: 12). Ο *Ριζοπάστης* θα αναφερθεί για πρώτη φορά και κριτικά, αν και όχι με πολύ πολιτικό και με οξύ περιεχόμενο, στο ζήτημα της Μικρασιατικής Εκστρατείας τον Ιούνιο του 1919 καθώς μέχρι τότε επιφυλασσόταν ότι θα θεωρηθεί η κριτική του αντιπατριωτική («Να διαφωτισθή ο λαός», 1919)². Μάλιστα, οι πρώτοι σοσιαλιστές, ιδιαίτερα οι

2. «Να διαφωτισθή ο λαός» (1919), *Ριζοπάστης* (Ιούνιος 20).

φιλοανταρξικό, μάλλον θα δεχθούν επιφυλακτικά τη νίκη των «μαξιμαλιστών» πολυσεβικών. Σύντομα όμως, το κλίμα απέναντι στη Σοβιετική Ρωσία θα αλλάξει για το σύνολο σχεδόν των μελών του ΣΕΚΕ (Παλούκης, 2016) Ως εκ τούτου, το αίτημα για σύνδεση με την Κομμουνιστική Διεθνή (ΚΔ) του Λένιν, που ιδρύεται το 1919, τίθεται ανοικτά στους κόλπους του νεοπαγούς κόμματος. Το γεγονός αυτό δεν θα πρέπει όμως να συνδεθεί μόνο με τον ενθουσιασμό για τις επιτυχίες και το δέος που αναμφισβήτητα προκαλούσε το κόμμα και η ηγεσία της Οκτωβριανής Επανάστασης.

Ταυτόχρονα, το 1918 ιδρύεται η Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδας (ΓΣΕΕ) καθώς κορυφώνεται μια μακρά διαδικασία διαμόρφωσης της εργατικής τάξης κατά την οποία ο ταξικός εργατικός πόλος αναδύεται ως οργανωμένο πολιτικό υποκείμενο. Ο επαγγελματικός χαρακτήρας των ιδρυτικών σωματείων της ΓΣΕΕ εξηγεί ως εκ τούτου τον υψηλό βαθμό συνδικαλιστικής συσπείρωσης της εποχής. Οι κλάδοι αυτοί ήταν ήδη μαζικά συγκροτημένοι σε διαταξικές επαγγελματικές συσσωματώσεις, τις συντεχνίες, με βασικό αντίπαλο την ελεύθερη αγορά και τους καταστηματάρχες-εμπόρους. Ως εκ τούτου, έφεραν ήδη στην κουλτούρα τους και τη συνδικαλιστική εμπειρία, αλλά και έναν λανθάνοντα αντικαπιταλιστικό λόγο. Οι ειδικευμένοι χειροτεχνίτες εργάτες, φέροντας ως συστατικό στοιχείο της κουλτούρας και της ιδεολογίας τους την επαγγελματική αλληλεγγύη, τείνουν όλο και πιο πολύ σε πιο καθολικές ταξικές προσλήψεις της υπερβαίνοντας από τη μία τον σκληρό οριζόντιο επαγγελματικό διαχωρισμό και δημιουργώντας από την άλλη κάθετους ενδοεπαγγελματικούς διαχωρισμούς ανάμεσα σε εργάτες και εργοδότες (Ποταμιάνος, 2011α). Μέχρι το 1918, οι τάσεις εθνικοθρησκευτικού-εθνικοποπικού και συνάμα πολιτικού διαχωρισμού κυριαρχούσαν, καθώς, ως σημειωθεί, ότι ο εθνικός διχασμός είχε ενισχύσει τις τάσεις οριζόντιων διαταξικών κοινωνικών συμμαχιών. Ο παράγοντας «πόλεμος»

λειτούργησε καθοριστικά καθώς δημιούργησε τις συνθήκες πολιτικής και εθνοτικής ενοποίησης πολύ διαφορετικών ρευμάτων με σοσιαλιστική αναφορά. Η λαϊκή αντίδραση διογκώνεται συνεχώς εναντίον της βενιζελικής αυταρχικής κυβέρνησης εξαιτίας των συνεπειών του παρατεταμένου πολέμου στην οικονομία και την κοινωνία. Η παρουσία της Φεντερασιόν και του εβραϊκού εργατικού στοιχείου, και μάλιστα ο πρωταγωνιστικός χαρακτήρας στην ιδρυτική διαδικασία τόσο του ΣΕΚΕ όσο και της ΓΣΕΕ επέδρασε σημαντικά, ενώ λίγους μήνες πριν θεωρούνταν πρόβλημα και ανασχετικός παράγοντας στην ενοποίηση τόσο των σοσιαλιστών όσο και των σωματείων. Η αντιπαράθεση αυτή η οποία ενέχει και αντισημιτικό-εθνικιστικό υπόβαθρο στάθηκε πλέον εφικτό να ξεπεραστεί μέσα από το κοινό εργατικό αντιπολεμικό συναίσθημα. Ωστόσο, ακόμα το ΣΕΚΕ διαπνέεται από ένα πασιφιστικό πνεύμα το οποίο είναι σε θέση να συμπλεύσει με την εξωτερική πολιτική του Ελευθέρου Βενιζέλου.

Στις 2 Μάη 1919 άρχισε η απόβαση ελληνικού στρατού στην Σμύρνη. Η κυβέρνηση Ελευθέρου Βενιζέλου την παρουσίασε ως περιορισμένη επιχείρηση στο πλευρό των συμμαχικών δυνάμεων της Αντάντ. Τελικά, η επιχείρηση μετατράπηκε σε εκτεταμένη πολεμική σύρραξη. Οι πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες την περιόδο που διεξάγεται η Μικρασιατική Εκστρατεία οδηγούν σε όξυνση της κοινωνικής και πολιτικής κρίσης στην Παλαιά Ελλάδα. Όλες οι ανακοινώσεις σωματείων περιείχαν το αίτημα της άρσης του στρατιωτικού νόμου και της λογοκρισίας «διά τα εσωτερικά ζητήματα». Οι εργατικές απεργίες εν μέσω Μικρασιατικής Εκστρατείας αποκτούσαν έντονο πολιτικό και αντιπολεμικό περιεχόμενο, ακόμα και εάν οι συνδικαλιστικοί φορείς τους δεν επιθυμούσαν κάτι τέτοιο. Η γενική απεργία του 1919 είχε αμιγώς εργατικά αιτήματα, όπως την αύξηση των ημερομισθίων και τη μείωση των τιμών, αλλά και την υπεράσπιση των εργατικών σωματείων απέναντι στις απόπειρες των εργοδοτών να παρακάμ-

ψουν τους οργανωμένους και να προτιμήσουν «ελεύθερους» εργάτες. Με το αίτημα αυτό ουσιαστικά το συνδικαλιστικό κίνημα διεκδικούσε την κατάργηση της εργολαβίας και την κυριαρχία της μισθωτής εργασίας (Καμπαγιάννης, 2007: 37). Οι απεργίες αυτές χαρακτηρίζονταν από το κράτος “στάση σε καιρό πολέμου” και καταστέλλονταν με την επέμβαση του στρατού και της αστυνομίας, με την κήρυξη του στρατιωτικού νόμου, με συλλήψεις και στρατοδικεία. Οι συλλήψεις σοσιαλιστών εργατών και οι διώξεις μελών του ΣΕΚΕ κορυφώθηκαν με τη σύλληψη ηγετικών στελεχών του και την απαγγελία της κατηγορίας επί εσχάτη προδοσία και συγκεκριμένα «επί προκλήσει εις διέγερσιν εμφυλίου πολέμου» (Καμπαγιάννης, 2007: 17). Οι αστικές εφημερίδες φαίνεται να νομιμοποιούν την κατασταλτική βία μεταθέτοντας το πολιτικό δίχασμό στην κοινωνική του διάσταση. Η εφημερίδα *Ακρόπολις* σημειώνει μάλιστα την ανάγκη οι επερχόμενες εκλογές για τη Συντακτική Συνέλευση να γίνουν «όχι μεταξύ βενιζελισμού και μη βενιζελισμού, αλλά μεταξύ Κράτους και Αναρχίας, μεταξύ Δημοκρατίας και εργατοτυραννίας» (Καμπαγιάννης, 2007: 39). Σύμφωνα με τον Καμπαγιάννη, «από την εξέλιξη της απεργίας και την κάλυψή της από τον ημερήσιο Τύπο διαμορφώνεται ένα σώμα απόψεων που θα αποτελέσει το ιδεολογικό

οπλοστάσιο αντιμετώπισης της εργατικής κίνησης για δεκαετίες. Κεντρικό ιδεολόγημα αποτελεί ότι η εργατική κίνηση και οι ιδέες των σοσιαλιστών ήρθαν από τα έξω και από τα πάνω, όχι σαν αποτέλεσμα κοινωνικής εξέλιξης, αλλά σαν μεταδιδόμενη ασθένεια ή σαν ανθετική συνωμοσία. Φορέας της μόλυνσης είναι αναμφίβολα ο ρωσικός μπολσεβικισμός που από καιρό αντιμετωπίζεται στον φιλελεύθερο τύπο με ιατρικούς όρους» (Καμπαγιάννης, 2007: 43-44). Παράλληλα, στο μικρασιατικό μέτωπο θα δραστηριοποιηθούν Έλληνες κομμουνιστές με επικεφαλής τον Παντελή Πουλιόπουλο, τον Γιώργο Νικόλη και τον Ελευθέριο Σταυρίδη που θα δημιουργήσουν αντιπολεμικούς πυρήνες και θα κυκλοφορήσουν την εφημερίδα *Ερυθρός Φρουρός*. Το Κεντρικό Συμβούλιο των Κομμουνιστών Φαντάρων του Μετώπου θα κυκλοφορήσει προκηρύξεις στους στρατιώτες συνήθως γραμμένες από τον Πουλιόπουλο. Αυτές οι προκηρύξεις θα είναι κατά της εκστρατείας και του πολέμου και όπως χαρακτηριστικά γράφουν «για τα συμφέροντα των Αγγλογάλων τραπεζιτών και καπιταλιστών σκοτώνονται τα παιδιά των λαών της Ελλάδας και της Τουρκίας». Μάλιστα, ο Παντελής Πουλιόπουλος τον Ιούνιο του 1922 θα συλληφθεί και θα παραπεμφθεί σε στρατοδικείο με την κατηγορία της εσχάτης προδοσίας, αλλά με την κατάρ-

ρευση του μετώπου θα αφεθεί ελεύθερος (Καμπαγιάννης, 2012).

Την ίδια περίοδο, η ενδοσοσιαλιστική και ενδοσυνδικαλιστική αντιπαράθεση θα επανέλθει στα 1919. Μία τάση συνεχίζει την παράδοση του συντεχνιακού συνδικαλισμού, κινείται στο πλαίσιο του βενιζελισμού και εκφράζεται μέσω του «καθαρού συνδικαλισμού» και συγκεκριμένα από το περιοδικό *Άμυνα* του Ευ. Μαχαίρα. Σύντομα, θα ταυτιστεί με το ΕΚ Πειραιά και για ένα μικρό διάστημα θα συγκροτεί μια ξεχωριστή ΓΣΕΕ μετά τη διάσπαση με τους σοσιαλιστές. Βενιζελική κατεύθυνση έχουν ταυτόχρονα οι σοσιαλιστές του Νικόλαου Γιαννιού. Μια δεύτερη τάση διεκδικεί την πλήρη ανεξαρτησία της εργατικής τάξης και εκφράζει τη συνολική αντικαπιταλιστική και σοσιαλιστική ρήξη με τον αστικό πόλο και εκφράζεται από το ΣΕΚΕ. Η σοσιαλιστική τάση θα μπορούσε να χαρακτηριστεί εξαιτίας των ανομολόγητων κοινωνικών συμμαχιών σε αντιβενιζελική – όχι με την παραδοσιακή στην ιστοριογραφία χρήση της έννοιας που την ταυτίζει με τον κωνσταντινισμό, αλλά με μία διευρυμένη χρήση της που εντάσσει όλα τα κομμάτια που αντιστέκονταν στον πόλεμο. Γι' αυτό ακριβώς στις εκλογές του 1920 θα παρατηρηθεί το φαινόμενο οι εκλογείς που στήριζαν το ΣΕΚΕ να υπερψηφίζουν παράλληλα και την Ηνωμένη Αντιπολίτευση του Γούναρη (Καρπόζηλος, 2003).

Η υιοθέτηση του ταξικού διεθνιστικού και αντικαπιταλιστικού λόγου δεν καταλήγει μέσα από μία γραμμική επιβολή, αλλά αντιτάσσεται στον βενιζελικό δημοκρατικό λόγο και τις αυταρχικές πρακτικές σε βάρος του εργατικού κινήματος. Σύμφωνα με τον Thompson η έννοια του «γεννημένου ελεύθερου Άγγλου», επενδεδυμένη με τον συνταγματισμό και τις έννοιες της πολιτικής ελευθερίας, συνδέθηκε με το αρχαίο αγγλοσαξονικό παρελθόν απέναντι σε όλες τις ξένες επεμβάσεις. Κάτι ανάλογο συνέβη και στην περίπτωση της Ελλάδας (Thompson, 1962: 15). Τα ριζοσπαστικά στρώματα της εργατικής τάξης, διεκδικώντας αυτόνομη δράση από τα αστικά

κόμματα, αναζητούσαν μια εκ νέου επανομηματοδότηση της έννοιας της ατομικής και εθνικής ελευθερίας και άρα της ιστορικής μήτρας που την γέννησε, δηλαδή της επανάστασης του 1821. Οι Έλληνες εργάτες συνειδητοποιούν ότι δεν ισχύει αυτό που διδάχθηκαν από το σχολείο, την Εκκλησία και τις εφημερίδες, δηλαδή ότι ήταν ελεύθεροι πολίτες σε ένα ελεύθερο εθνικό κράτος, προϊόν της Ελληνικής Επανάστασης. Η Ελληνική Επανάσταση του 1821 και η έννοια της εθνικής ελευθερίας συνέβαλε σημαντικά στην πολιτική ριζοσπαστικοποίηση και, επομένως, προς τον ταυτοτικό και ιδεολογικό σχηματισμό της ελληνικής εργατικής τάξης. Η κοινωνική επανάσταση αποτελούσε τη συνέχεια του οράματος της εθνικής και δημοκρατικής επανάστασης (Paloukis, 2018).

Παρ' όλα αυτά, το ΣΕΚΕ θα βρεθεί σε αδυναμία να διαλεχθεί και να συνδεθεί περισσότερο με τις αντιπολεμικές ριζοσπαστικές αυτές τάσεις, με αποτέλεσμα να μην καταφέρει να διευρύνει την επιρροή του και την επιρροή των σοσιαλιστικών ιδεών. Ωστόσο, η καθολικοποίηση του συναισθήματος της αλληλεγγύης σε πιο ταξικές εγκλήσεις μέσα στα συνδικαλισμένα χειροτεχνικά μισθωτά στρώματα, το βάθεμα της προλεταριοποίησής τους και εντέλει η αναβίβαση των αρχών ταξικής αλληλεγγύης από εθνικό επίπεδο σε διεθνές διαμορφώνει μια ποιότητα στο σοσιαλιστικό κίνημα και οδηγεί στον ρωσικό κομμουνισμό. Συγκεκριμένα, το Α' Εθνικό Συμβούλιο του ΣΕΚΕ στα 1919 «αποφασίζει να αποχωρήσει εκ της β' Διεθνούς και να αποκρύψει την ομορτοουνιστική τακτική της». Παράλληλα, «δίδει εντολήν εις την Κεντρικήν Επιτροπήν να προπαρασκευάση το έδαφος δια την προσχώρησιν εις την γ' Διεθνή...» (ΚΚΕ, 1974: 31). Τον Ιανουάριο του 1920, το ΣΕΚΕ θα ενταχθεί στην Βαλκανική Κομμουνιστική Ομοσπονδία (ΒΚΟ). Τον Απρίλιο του 1920, θα συνέλθει το Β' Συνέδριο του ΣΕΚΕ το οποίο θα επιβεβαιώσει τη στροφή προς την ΚΔ απαλείφοντας στοιχεία του προγράμματος που θεωρούνταν ρεφορμιστικά, όπως η θέση για ενδιάμεση

«Λαϊκή Δημοκρατία» ή για την ανάγκη της εθνικής άμυνας ή για την Κοινωνία των Εθνών. Σε αυτό το συνέδριο, θα αποφασιστούν η προσχώρηση στην «γ' Διεθνή της Μόσχας», με την αποδοχή των αρχών και των ψηφισμάτων της, η αποδοχή των 21 όρων και η προσθήκη «Κομμουνιστικό» σε παρένθεση στον τίτλο. Το βήμα αυτό προς τον ρωσικό κομμουνισμό θα ανοίξει το ζήτημα της σύνδεσης με την ΚΔ συνολικά στο σοσιαλιστικό κίνημα και θα προκαλέσει σημαντικές διαφωνίες και συγκρούσεις, παρ' ότι δεν θα πραγματοποιηθεί ουσιαστικά (Παλούκης, 2007). Από αυτές τις διαφωνίες θα προκύψουν μια σειρά από κομμουνιστικές και σοσιαλιστικές ομάδες και κινήσεις (Παλούκης, 2003).

Αντί επιλόγου

Μια βασική επισήμανση είναι ότι, σε κάθε περίπτωση, δεν ισχύει η άποψη του Γιάνη Κορδάτου ότι «το προλεταριάτο αρχίζει να συγκεντρώνεται και να παίρνει ταξική συνείδηση [...] σ' όσες πόλεις κάπνιζαν καμινάδες». Σε αντίθεση με την παραδοσιακή οπτική, όπως αυτή κληροδοτήθηκε από τον Γιάνη Κορδάτο (Κορδάτος, 1972), η συνδικαλιστική δράση και η σοσιαλιστική συνείδηση δεν αναπτύχθηκαν από τις «καπνισμένες καμινάδες» του Πειραιά και το βιομηχα-

νικό προλεταριάτο, αλλά από τα ευρύτερα συντεχνιάζοντα εργατικά στρώματα των μισθωτών ειδικευμένων χειροτεχνιών που ζούσαν γύρω από αυτά. Αυτά τα στρώματα φέρουν τις παραδόσεις, αλλά και αναπτύσσουν εγγενώς τις παραδόσεις ριζοσπαστικού σοσιαλιστικού γιακωβινισμού. Στο αρχικό στάδιο η ριζοσπαστική πατριωτική γιακωβίνικη παράδοση σε συνδυασμό με ηθικολογικές πεποιθήσεις αποτέλεσαν το πρώτο μίγμα ιδεών που εξέφρασαν το υποκείμενο του «εργαζόμενου λαού». Ωστόσο, στην πορεία πολλές διαφορετικές παραδόσεις «παντρεύτηκαν», προκαλώντας την κοινωνιογένεση του ελληνικού σοσιαλιστικού και αργότερα κομμουνιστικού κινήματος, τόσο ως ελληνικό φαινόμενο όσο και ως αναπόσπαστο κομμάτι του διεθνούς σοσιαλιστικού και κομμουνιστικού ρεύματος. Με την παρέμβαση των σοσιαλιστών διανοουμένων αναπτύσσεται μια μορφή δημοκρατικού πατριωτισμού. Ωστόσο, η τομή του πολέμου, η παρέμβαση του εβραϊκού σοσιαλισμού, αλλά κυρίως η ανάδυση του εργατικού ταξικού πόλου των χειροτεχνιών, οδηγούν στον αντικαπιταλιστικό διεθνισμό και δημιουργούν τις προϋποθέσεις πρόσληψης του μπολσεβικισμού. Σημαντικός παράγοντας η επίδραση της Ρωσικής Επανάστασης. Η ίδρυση του ΣΕΚΕ και της ΓΣΕΕ θα είναι ο καταλυτικός σταθμός αυτή της διεργασίας. **Τ**

Αγριαντών, Χριστίνα (1999), «Βιομηχανία», *Η ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, οι απαρχές, Α1*, Χατζηιωσήφ Χρήστος και Παπασπύργης Προκόπης (επιμ.), Αθήνα, Βιβλιόραμα, σ. 172-221.

Αγριαντών, Χριστίνα (2003), «Η ελληνική οικονομία, η συγκρότηση του ελληνικού καπιταλισμού, 1870-1909» *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000, τα χρόνια της σταθερότητας, 1871-1909, η οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη του Ελληνισμού*, Παναγιώτπουλος Βασίλης (επιμ.), Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, σ. 55-70.

Γκούτος, Χαρίλαος (2001),

Ο συνδικαλισμός στην Αθήνα το 1891: Συνδικάτα, απεργίες, συνθήκες εργασίας, σοσιαλισμό, Αθήνα, Σάκουλας Αντ. Ν.

Δημητρίου Μιχάλης (1985), *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα*, Αθήνα, Πλέθρον.

Καμπαγιάννης, Θανάσης (2007), *Το εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα στην Ελλάδα 1918-1926: οι απεργίες, τα συνέδρια της ΓΣΕΕ και η οργανική σύνδεση με το ΣΕΚΕ-ΚΚΕ* (Διπλωματική εργασία), Πάντειο Πανεπιστήμιο. Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας.

Καμπαγιάννης, Θανάσης (2012), «Η Αριστερά στην

Ελλάδα και ο πόλεμος στη Μικρά Ασία», Εισήγηση σε ημερίδα με θέμα: Τα 90 χρόνια από το τέλος της Μικρασιατικής Εκστρατείας (22 Σεπτεμβρίου).

Καραφουλίδου, Βικί (2011), *Η γλώσσα του σοσιαλισμού. Ταξική προοπτική και εθνική ιδεολογία στον ελληνικό 19ο αιώνα*. Αθήνα, Βιβλιόραμα.

Καρπόζηλος, Κωστής (2013), «Η συμμετοχή του ΣΕΚΕ στις εκλογές του 1920 και το πρόγραμμα της «επαναστατικής ουτοπίας»,» *Ουτοπία 56* (Σεπτέμβριος -Οκτώβριος).

Καστρίτης, Κώστας (x.x.), *Ιστορία του Μπολσεβικισμού*

στην Ελλάδα, μέρος πρώτο και δεύτερο.

ΚΜΕ (1989), *Η Σοσιαλιστική Οργάνωση «Φεντερασιόν» Θεσσαλονίκης, 199-1918*, Ζητήματα γύρω από τη δράση της. Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.

Κορδάτος, Γιάνης (1972), *Ιστορία του Ελληνικού Εργατικού Κινήματος*, Αθήνα, Μπουκουμάνη.

Λεονταρίτης, Γιώργος (1978), *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα κατά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο*, Αθήνα, Εξάντας.

Λιάκος, Αντώνης (1993α), *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπόλεμου Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, Αθήνα, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδας – Ιστορικό Αρχείο.

Λιάκος, Αντώνης (1993β), «Τα κόμματα από το 1821 ως το 1936.» *Καθημερινή* (11 Νοεμβρίου).

Μαρκέτος, Σπύρος (2000), *Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου και η εποχή του: αντινομίες του μεταρρυθμιστικού σοσιαλισμού*, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (ΕΚΠΑ).

Παλούκας, Κώστας (2003), «Η αριστερή αντιπολίτευση στο ΚΚΕ», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Ο Μεσοπόλεμος, Β2*, Χατζηιωσήφ Χρήστος (επιμ.), Αθήνα, Βιβλιόραμα, σ.202-243

Παλούκας, Κώστας (2007), «Από το ΣΕΚΕ στο ΚΚΕ. Το ζήτημα της «μπολσεβικοποίησης» στο ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα 1918-1924 (Μέρος Β')». *Ουτοπία* 74 (Μάιος - Ιούνιος).

Παλούκας, Κώστας (2016), «Οι Έλληνες σοσιαλιστές, ο εθνικός διχασμός και ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος.» *Μαρξιστική Σκέψη* 21 (Οκτώβριος-Δεκέμβριος).

Ποταμιάνος, Νίκος (2008), «Πελατεία και λαϊκή πολιτική συμμετοχή στην ελληνική ιστορία», *Τα Ιστορικά* 49: 39-330.

Ποταμιάνος, Νίκος (2011α), «“Ντόπιο πράμα!”. Το αίτημα εθνικής προτίμησης και οι στρατηγικές ελέγχου της αγοράς εργασίας από τις εργατικές συλλογικότητες: Αθήνα και Πειραιάς 1890-

1922.» *Τα Ιστορικά* 55: 283-322.

Ποταμιάνος, Νίκος (2011β), *Η παραδοσιακή μικροαστική τάξη της Αθήνας: μαγαζάτορες και βιοτέχνες 1880-1925 (διδακτορική διατριβή)*.

Χ. Χατζηιωσήφ (επιβλ.), Πανεπιστήμιο Κρήτης.

Ποταμιάνος, Νίκος (2016α), «Εργάτες κατά εργατών στην Αθήνα και τον Πειραιά 1890-1922», *Ευγενή παχύδερμα και πάσχοντες εργάτες Επίκαιρες ιστορίες από τις αρχές του 20ού αι.*, Αθήνα, Ασίνη.

Ποταμιάνος, Νίκος (2016β), «Ο ριζοσπαστισμός στα 1908-1910 και η έννοια του λαϊκισμού», *Λαϊκισμός. Στην ιστορία, την τέχνη, την πολιτική*, Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 117-131.

Πρόντζας, Ευάγγελος (1996), *Οικονομικός Προστατευτισμός και Βαλκανική Συνεργασία: Τα ανατολικά καπνά στον μεσοπόλεμο*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press.

Σίδηρις, Αριστ. (1917), «Το Δημοκρατικό Πνεύμα και ο Ελληνισμός». *Ριζοσπάστis* (Ιούλιος 26).

Σταλίδης, Κωνσταντίνος (1974), *Οι Συντεχνίες και τα Επαγγέλματα στην Έδεσσα την περίοδο της Τουρκοκρατίας*, Έδεσσα.

Φουντανόπουλος, Κώστας (1999), «Μισθωτή εργασία», *Η ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα, οι απαρχές, Α1*, Χατζηιωσήφ Χρήστος και Παπασπράτης Προκόπης (επιμ.), Αθήνα, Βιβλιόραμα, 87-121.

Φουντανόπουλος, Κώστας (2005), *Εργασία και εργατικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη (1908-1936), Ηθική οικονομία και συλλογική δράση στο Μεσοπόλεμο*, Αθήνα: Νεφέλη 2005.

Χατζηϊωσήφ, Χρήστος (1994), «Δημοκρατία και πελατειακές σχέσεις: Τρεις πρόσφατες αναλύσεις της ελληνικής πολιτικής του 19ου αιώνα», *Μνήμων* 19: 167-197.

Dimou, Augusta (2009), *Entangled paths towards modernity. Contextualizing socialism and nationalism in the Balkans*, Βουδαπέστη και Νέα Υόρκη.

Calhoun, Craig (1983), «Industrialization and Social Radicalism: British and French Workers' Movements and the Mid-Nineteenth-Century Crises», *Theory and Society*, 12/4: 485-504.

Cotterau, Alain (1986), «The Distinctiveness of Working-Class Cultures in France, 1848-1900» *Working-Class Formation Nineteenth-Century Patterns in Western Europe and the United States*, Katznelson Ira και Zolberg Aristide R. (επιμ.), 111-156.

Mendels, F.F. (1972), «Proto-Industrialization: The First Phase of the Industrialization Process», *Journal of Economic History* 32/1, *The Tasks of Economic History* (Μάρτιος): 241-1261.

Nolan, Mary (1986), «Economic Crisis, State Policy, and Working-Class Formation in Germany, 1870-1900» *Working-Class Formation Nineteenth-Century Patterns in Western Europe and the United States*, Katznelson Ira και Zolberg Aristide R. (επιμ.), 197-278.

Paloukis, Kostas (2018), «The different views of the interwar left and labor movement currents on the Greek revolution of 1821 and the Greek nation» *Working-Class Nationalism and Internationalism until 1945: Essays in Global Labour History*, Steven Parfitt, Lorenzo Costaguta, Matthew Kidd and John Iplady (edit.), Cambridge Scholars Publishing.

Rothschild, J. (1959), *The Communist Party of Bulgaria; Origins and Development, 1883-1936*, Νέα Υόρκη: Columbia University Press.

Schultz, R. (1990), «The Small-Producer Tradition and the Moral Origins of Artisan Radicalism in Philadelphia 1720-1810» *Past and Present* 127, 84-116.

Thompson, Edward P. (1963), *The making of the English working class*. IICA.

Thompson, Edward P. (1962), «The free-born Englishman,» *New Left Review* 1: 15.

[ΚΚΕ], «Το ιδρυτικό 10 Συνέδριο του ΣΕΚΕ», *Επίσημα κείμενα, τόμος Πρώτος (1918-1924)*, Σύγχρονη Εποχή.